

Egyén és társadalmi ember

Homo sum

Humani a me nil alienum puto

I.

Midőn 1879-ben az a nem remélt, de nagyrebecsült ki-tüntetés érte, hogy az egyetem magnificus rectorává választották, székfoglalóját apja mondásával kezdte: homo sum humani a me nil alienum puto. Én is azt vallom — folytatta — bárha kiszélesített értelemben. Az ember t. i. gyarló s én is az emberiség minden gyarlóságában osztoztam, osztozom. Optimus ille est qui minimis urgetur. (Kevesen hű voltál, többre bizlak ezután.)

Brassai mindig csak embernek és csak gyarló embernek kivánt látszani. Polemiái közben olykor rámutatott egy s más tettere, de ezeknek a visszatekintéseknek csak az volt a céljuk, hogy igazolják újabb felszólalása és kifogásai jogosultságát. Amikor magáról, mint egyénről, vagy érdemeiről esett szó, mindig gyarlóságaira hivatkozott. Az atyjára visszaemlékezés értékét növeli az a kivételes körülmény, hogy a 79 éves fiú, még mindig kegyelettel és hálával gondol az édes atyjára. A latin jelmondat egy hosszú élet hatalmas körét megtölti tartalommal és sürget, sőt izgat minket, hogy igyekezzünk közelebbről szemlélni. Méretei szédítők, de részei biztatók. A vén tölgy érdes nagy tövét nem tudjuk átölelni, ága is egy-egy hatalmas fának mindenik beválik. Aggódva tekintünk megbonthatlan egységökre, de szét terjedő ágai új, fiatal és üde leveleikkel felénk bólintgatnak. Ezeket már utól is érjük, ezek lehajolnak hozzánk s még azt is megengedik, hogy kalapunkba tűzzük.

Brassaiban két erőteljes egyéniség élt békés együttlétben. Egyik az, akit a világ, a körötte járó-kezők láttak, min-

denféle képzelt és képtelen tulajdonsággal fölruháztak. Másik az, akit a bizalmasai ismertek, szerettek, tiszteltek és bámultak.

Igaza volt a kívülről és távolról ítélkező világnak is. Brassai nem olyan volt, mint mások. Nem hasonlított senkihez, csak magához. Külön álló ember volt, sőt mondhatni különösség az egész ember. Olyan, amilyen a bércélen egyedül maradott fa. Nagy terebélyes koronája alá a vihar elől bemenekül mindenki, de törzsét kiméletlenül vagdalják, sértegetik, mígnem arra kényszerítik, hogy védőhajtásokat növeljen magának és megérdesedjék. Termete magasabb a férfi magasság átlagánál. Teste soványsága miatt soha sem érte el a magasságnak megfelelő arányosságot. Feje kerek, magasra emelkedő, előálló homlokkal inkább kis fej. Maga is úgy találta, hogy nem felelt meg teste arányának. Ezért már ifjú korában hosszú haját viselt.

Tisztelői és barátai örvendettek ha látogatásakor egy-egy fehérszálat elejtett s eltehették kedves emlékül. Szerkesztő társa dr. Meltzl az olvasásra kölesönzött könyvekben talált szálakat híven használja könyvjegyzéknek. Az idegen, aki ismerte örökösen kritizáló természetét, mennydörgő Jupitert képzelt maga elébe. Szemei apró, szép kék szemek, az emberi jószág és szeretet szelid sugaraival biztatták a hozzá közel járókat. Rövidlátó, de egész életében oly erős volt a szeme, hogy 96 éves korában sem használt szemüveget. Legkevésbé volt megelégedve bütykös orrával, amit érebe öntött szobra a kellőnél is erősebben érzékeltet. Legkedvesebb barátjának, Kazinczy Gábornak 1862-ben írja: „A kis újjadban is több van, mint az én gorillai nagy kezemben.“

Egyik levelében, melyet „kedves Etelkájának“ írt Budapestre, szerencsénkre lejegyezte teste méreteit, mert fehérneműre volt szüksége. A nyakbősége 40 cm., teste csipőtől a bokáig 114 cm., amiből következtetni lehet, hogy magassága 186—7 cm. volt. A derék magassága látszólag nem volt arányban a lábak hosszával. Háta már ifjú kora óta kissé előre hajolt, minek az a magyarázata, hogy rövidlátó volt. Azt is figyelembe vehetjük, hogy apja mindig arra intette, hogy nézzen a lába alá. Az alatt a hosszú idő alatt, míg mi személyesen ismertük télen a hosszú, majdnem földig érő lelogó ne-

héz condra kabát is meghajlásra kényszerítette. Minthogy csak vállára vetve hordozta, a leesést így kerülhette el könnyebben, mert azt nem szerette, hogy a nyakán össze gombolják. Terhére esett s a gondos háziasszonyokat alaposan megzsémbelte, ha nem akarták elbocsátani, amíg be nem gombolták a legfelső gombbal. Nyáron szürke plaiddal helyettesítette a felső kabátot, de ő is ahhoz az erdélyi szabályhoz tartotta magát, hogy a téli kabátot Szentgyörgynaptól Szentmihályig nem kell otthon hagyni. Lábai gyorsjárásra voltak szoktatva. Brassai a gyalog sportot nagyon kedvelte. De minden sport érdekelte. Első kísérleteit a csontkorcsolyával kezdte ifjú korában, ami akkor nem volt ritkaság. A biciklizést is megtanulta volna, minthogy mindent szeretett tudni, de az ő fiatalabb korában ez a sport-eszköz ismeretlen volt. Amugy is kevésbé használhatta volna, mint botanikus, akinek a mezőn s a hegyeken kellett járni. A bicikli bajnoka, Borbély György tanár érdeklődött Brassainál a bicikli föltalálója iránt. Így írja le tudakozódását:

Én bizony egy kissé bátortalan voltam minden bajnokságom mellett. Azonkívül azt is tudni kell, hogy amint az egyetemi tanárok folyamodtak a nagyságos címért¹ Brassai azóta a favágóját is Nagyságolta. Később úgy ráállt a szája, hogy az egyetemi ifjakat már egészen rendesen nagyságolta. Én a tréfából semmit sem tudtam s előadtam folyamodáso-mat eképpen:

Nagyságos Tanár úr kérem, ki az a híres magyar tudós, aki a mult százban biciklit csinált? „Erre az élő lexikon nyugodtan és rögtön ezt felelte: Először is nem Nagyságos, másodsor nem híres tudós, harmadsor nem biciklit csinált. Hanem igenis *Bolyai Farkas* volt az a derék matematikus, aki a mult XVIII. százban még nem lehetett híres, de a jelen XIX. száz elején Marosvásárhelyt csinált egy triciklit és azon elutazott Bonyháig és vissza. Többet azonban soha sem használta.²

Brassai lábai oly edzettek voltak, hogy még a 90-es években is gyorsan száguldott végig Kolozsvár gyalog útjain. De megis adta az árát sokszor. Egyik levelében panaszolja 1888-ban:

¹ Nem a címért, hanem azért folyamodott volt, hogy a budapestiekkel egyenlő fizetési fokozatba tegyék.

² Borbély György *Rövid jegyzetek Brassairól*. K. i. szerzőnél.

„Ideje, hogy tudósítsam, hogy még egy néhány havi életerő van bennem, minthogy tegnap estve a jegen — nem koresolyáztam — elesvén, a fejem hátulját úgy vágtam a földhöz, hogy egy pillanatra a szememvilága is elveszett s az ütés eredménye egy féldiónyi pép volt, mely most (délben) egészen el van enyészve. Divatosan, az Isten bocsássa meg, úgy kellene írni, „elenyészve lett.“ Reményelem azt is, hogy mostanság oly vigasztalva szomorító levelet nem kapok kedves hugomtól, mint az alábbi, melynek olvastára magamnak is szintúgy fájt a fogam. Nemde minden oly esetben hálát kell adni a gondviselésnek, hogy lefizettük egy darab adónkat a mostoha sorsnak. Mert az én philosophiám az, hogy valahányszor valami különös jó ér, mindannyiszor valami rosszt várok kárpótlásul, vagy helyesebben, lakolásul, megfordítva minden rosszért, jót sejtek.³

Agyát is, lábát is szüntelenül gyakorolta, nehogy el-lanyhuljon, satnyuljon. Mikor nem ment ki a házból, akkor is lejárt a 5000, később 3000 lépést. Pontosan kiszámította, hány lépésre laknak kolozsvári ismerősei. Az nem volt baj, ha többre ment, de ha nem ütötte a mértéket, utána pótolta otthon a lakásban. Ülni nem szeretett s az utolsó időben már azért is elkerülte, mikor lehetett, hogy ne kelljen fölállani, mert az nehezen ment. Még 95 éves korában sem fogadta szívesen a segítséget. Nem szeretett másokra támaszkodni. Mikor valahonnan elindult, számba vette a mindig kéznél levő holmikát e szavakkal: Köpenyegem, kalapom, kesztyű, tarrisznya, botom. Mégis gyakran megesett, hogy ahol huzamos időt töltött egy s más apróságot ott hagyott. Leveleiből arról győződünk meg, hogy memoriája fényes és tiszta volt mindig. 1871-ben a Gönczyéknél hagyott holmiját Etelkájához írt levelében pedans pontossággal fölsorolja.⁴

90 éves kora után egyszer Gál Eleknél volt vendégségben a kájáni vámnál. A reggelivel nem szoktak nagyon sietni, Brassai pedig a maga idejében fölkelte. Mikor a reggeli készen volt, keresik a vendéget, de a szobája üres, a házkörül sehol sem találják. Végül meglátták a réten. Botanizált. Ez

³ Levél Rigó Máriához. Másolat szerző birtokában.

⁴ 1. Az óratartó kegyes kezéd becses míve. 2. Gyertya sparér. 3. Vámbéry-féle Schirasi dohány. 4. Szőr alsóing, egy nagy fehér skatulyába, (mely utóbbit nem számítom). 5. Főző üvegkészlet, két görbe üvegcsővel, egyik az apád íróasztala jobb felőli felső kis fiókjában. Többet nem tudok, hanem még Vámbérynél volna a káposztás-féle bádóg szelence, kérnélek, kéretnéd el tőle, s ügyesebb kezekkel, mint a te finom és filigran munkához nem szokott és illő kezeid, belé rakatván a fenn sorolt holmikát a vasuton, als Eilgut, sziveskednél nekem a múzeumba unfrankirt elküldeni.“

nem volt föltünő, de annál inkább az, hogy a kalapja körül volt szurdalva különféle burjánnal, virággal. A hívásra a ház felé indult, de senkivel sem állott szóba, nagyon el volt foglalva. Rendre dobálta el a kalapjára tűzdelt herbákat. Rájöttek, hogy a memoriáját gyakorolta. Amelyekre első tekintetre ne emlékezett rá, addig tartotta ott, amíg eszébe jutott s akkor eldobta.⁵

Hogy az öltözködésre nem sokat adott, azt már ismerjük Jósika Miklós és Mentovich Ferenc gúnyolódásából. Unta bizony Brassai az öltözködést, mert sok időbe került s megbénította a láb és kar szabad mozgását. Legjobban érezte magát pongyolában, ha tehetett, egész nap. Karácsondon időzött 1885-ben a Gönczyiek házában. Rendes szokása szerint pongyolában ment le az emeletről az ebédlőbe. A kis 3 éves Csiky Kálmán vizsga szemmel nézte végig az öreg bácsi szokatlan, hosszú alakját. Különösen a világos papucs szurta a szemét, mit ki is fejezett azzal, hogy rátoppantott az öreg bácsi lábára. „Nem tetszik neked úgy-e kis fiam, hogy csak papucs van a lábamon. De hát látod ez nekem kényelmes.”⁶ Sokszor megjárta furcsa öltözeteivel. Fiatal korában Bécsből Kolozsvárig gyalog tette meg az utat. A Duna-part és az Alföld floráját és geographiáját akarta megismerni. Ez a merész vállalkozás másképpen is megfelelt természetének. A nagy Bakonyban szorongó szívvel gyorsította lépéseit, de semmi baj sem érte, pedig az egész utat társ nélkül járta. Pesten gyűlt meg a baja egy vendéglőben. Oly rongyos, poros volt a ruhája, hogy koldusnak nézték. A kelnerék kivezették az ebédlőből s csak akkor adtak ebédet, amikor a kabátja gombjához varrott aranyat megmutatta. A lábbelije teljesen elszakadt. Meztláb érkezett Kolozsvárra. Talpa rakva volt hólyaggal.⁷

Budapesten a 80-as évek vége felé hivatalos volt egy estélyre Bartalushoz. Jelen voltak: Gönczy Pál, Gyulai, Maszák, dr. Csiky Kálmán. A házigazda az ő pompás humorával előadta — írja dr. Csiky — a mi folytonos kacagásunk között azt a jelenetet, mikor Brassai hosszas elmélkedés

⁵ Kovács Dezső igazg. elbeszélése.

⁶ Dr. Csiky Kálmán levele 1898. Szerzőnél másolatban.

⁷ Benczédy Gergely följegyzése, Lőrinczy Mihályné elbeszélése után. K. i. a családnál.

és tervezgetés után olyan öltözetet csináltatott, amely egy darabban foglalta magában a kabátot, mellényt, nadrágot és papucsot. A szabó elkészítette s elvitte Brassaihoz. A próbán jelen volt Bartalus is, aki figyelmeztette Brassait, hogy a ruha nagyszerűnek látszik, csak az a baj, hogy az embernek természeti szükségei is vannak, arra pedig ez a ruha nem alkalmas. Ősz bajusza és szakála alatt mintha egy mosoly futott volna végig, de egy szó cáfolatot sem szólott a történet hitelessége ellen. Kapott rajta Bartalus s amikor csak alkalma került rá, mindannyiszor elmondotta Brassai füle hallatára.⁸

Brassai nem szívesen költekezett a szükségén túl. Ha fölöslege volt, sokkal célszerűbben föl tudta használni. A harmincas és negyvenes években Kolozsvárt, kebelbarátjával, Gyergyai Lacival lépett szövetségre, hogy a díszesebb koncertekre megfelelő öltözetben jelenhessen meg. Közös költségen csináltattak egy frakkot. Minthogy azonban Gyergyai kis ember volt, s a frakk-karja Brassainak csak könyökig ért, úgy segített magán, hogy pótlásul karmantyut készíttetett a frakkhoz, s mikor ő ment koncertre, vagy esetleg bálba, a pótléket fölgombolta.

Pesti élete alatt már nem kerülhette el, hogy ne legyen neki külön is frakkja. Csináltatott s azzal kihuzta élete végéig, mert csak akkor vette elő, amikor úgy parancsolta a tisztesség. A 60-as években is, mikor a magyar divat járta, hűségesen megmaradott frakkjával. Kolozsvárt egy concert után muzsikus társával, Gegenbauer Józseffel, lefényképeztették magukat. Brassai a frakkban és fehér mellényben díszeleg, ellenben Gegenbauer német létére magyarba öltözött.

Brassai semmiféle divatnak nem hódolt, de legkevésbé azoknak, amelyek az emberi hiúságra támaszkodtak, pedig, hogy kiválóan jó ízlése volt, azt sokszor bebizonyította. Egyébről nem szólva, ha nő barátai és tisztelői valamely csinos kézimunkával meglepték, igen hálásnak érezte magát s meg is becsülte az ajándékot. A divat ellen 1887-ben érdekes eszevevésben emelt szót a kolozsvári tanítói körben. Ezt nevezi az ötödik nagy hatalomnak.⁹ Nem szól az öltözködés di-

⁸ Dr. Csiky Kálmán levele 1898 auguszt. 11. özv. dr. Csiky Kálmánné följegyzései Brassai bácsiról. K. i. 1916.

⁹ A négy első: a törvényhozó, a végrehajtó, a bírói és a sajtó.

vatjairól, hanem általában arról, hogy mily káros ha fölkapnak az emberek valamit, ami új és divatos, még mielőtt kipróbálták volna. Értékes megjegyzései vannak a társadalmi osztályok versengéséről, a címkórságról.¹⁰

II.

Szokásairól szeretnénk bővebben is elszámolni, de itt azal a nehézséggel találkozunk, hogy erélyesen tiltakozott a megszokás ellen, mert a szokás ellenkezik a szabadakarattal. Mégis kénytelen volt maga bevallani, hogy voltak szokásai. 1837-ben írja, hogy estve 9 óra után sohasem foglalkozott komoly munkával. Estvéli időtöltése a muzsika. Ez a szokása erkölcsi erélye és okos meggondolása, s a zene nagy szeretete mellett bizonyít. Nem utánzott senkit. Tanult és tapasztalt. Mindent meg próbált, úgy amint mesterétől, Jézustól tanulta. Szokása volt a séta, de ez sem közönséges szokás, hanem jól megfontolt és ellenőrizett életszabály. Dohányozni szeretett. Ez az uralkodó szenvedély sem tudott győzedelmeskedni fölötte. Minden fajta pipája, csibukja, nargiléje volt. Egész kis gyűjtemény. Legalább 25 darab. Pipára, vagy ha vendégségben volt valahol, szivarra étkezés után rágyújtott, de időközben nem. Különösen élvezte a csibukot, ha jó dohánya volt. Ez is inkább olyan időtöltő foglalkozás lehetett. Elé vette a taplót, acélt és kovát. Ki ütött és úgy gyújtotta meg a dohányt. Étrendje is sajátos volt. Anyja halála után új élethez kellett kezdenie. Nem volt könnyű feladat. Nem is nagyon kívánatos 60 éven felüli embernek a gondozatlanság és az üres magány. Brassai a konyhatudományban is egészen tájékozott volt. Az élelmezés gondját egyelőre úgy oldotta meg, hogy ebédre és vacsorára Lőrinczinéhez ment az Óvárba.¹¹ Ez alkalmas helynek kinálkozott, mert Lőrinczi Mihályné igen jó gazdasszony hírében állott. Testvére, Brassai legjobb barátjának, Gyergyai Ferinek (a jóbarátok Firije), aki szintén ott étkezett. Ide járt több ismerőse, köztük Pap Mózes, Benczédi Gergely tanárok. Kelemen Benő, Brassainak mind tisztelői. A háziasszony tanult és művelt nő. Nemesak

¹⁰ Család és iskola: Egyről-másról eszegezés. 1887. 36 l.

¹¹ A Mátyás szülőházával szemben levő jobb sarok-épület.

szókimondó, hanem okos is, aki gyakran rendezett parázs-vitakozást, mikor Brassai is ott volt, mert tudta, hogy Brassainak abban kedve telik.

Egyszer Lőrinczné adta föl Brassainak azt a kérdést a Fóti dal egy pár soráról, „bort megissza magyar ember“, melynek aztán Brassai és Gyulai között hatalmas polemia lett a folytatása. Brassait Lőrincziné látta el ura haláláig a 70-es évek elejéig. Ez alatt Brassai egyetemi tanár lett s a muzeumi kertből a sétatér (most Bartha Miklós)-utcába költözött, a Veress fényképész házába. Itt igen jól érezte magát, mert Veress gazdag díszkertet tartott, ahol sétálhatott s még botanizálhatott is. Innen költözött a Monostori-útra a 80-as évek elején. Ez volt utolsó lakása. Itt már saját háztartása volt. Ismerősei ajánlatára egyszer egy, máskor más öreg rendű asszony teljesítette a gazdasszonyi munkát. Nem volt könnyű dolog egy ilyen jó szakács ízlését és kedvét eltalálni. Napjában kétszer étkezett, de annak választékosnak, jónak kellett lenni. Ebédlőül a hálószobát használta, melybe a konyha, vagyis a gazdasszony szobája nyilott. Reggelijét maga készítette, ami rendesen tea volt, de minden héten előfordult cacao, csokoládé, vagy kávé. Híg tojást, sült szalonát, sonkát, halat, hidegsültet, pástétomot, vaját és tea-süteményt evett, melyikhez mikor kedve volt. Délben legfőlebb egy pohár szilvóriumot és egy pár falat süteményt fogyasztott el. Este volt az ebéd. Rendesen 7 órakor szeretett estebédelni, de ha elhívták, a háziak kedvéért 8 óráig is elvárt, ami azonban ritkán fordult elő, mert a háziasszony szeretett azzal is kedvében járni, hogy hamar készen legyen és ne várakoztassa. Levest, főzeléket, becsináltat és egy kis szelet sültet szokott elfogyasztani. Ráadásul megivott két kis pohár jó bort. Az ivást még fiatal korában sem kedvelte. Mikor Gyergyaiék házánál zeneestélyt rendeztek és vacsorára ott maradt, s a fiataloknak borozó kedvük kerekedett, Brassai rendesen megugrott.

Mindenben szerette a választékosságot. Teát Angliából, kávé Triesztből, pástétomot Strassburgból, szilvóriumot, mézet és haricska lisztet a Székelyföldről hozatott. A jobb forrásokra nő-ismerősei figyelmeztették, aztán, cserébe, tőle kérdeztek meg minden jó külföldi céget. Mikor módját ej-

tette, szívesen kedveskedett barátainak pástétommal, teával, szilvóriummal, a pestieknek kolozsvári töltött káposztával. A legritkább ajándékot egyszer Szilágyi Sándornak küldötte, „egy porcio barabolyt,“ amit leveléből tudunk meg.

Kolozsvár, XII—5. 1873.

Tisztelt Titkár úr!

Jelen postával egy porcio barabolyt is küldök a javából. Nem tudom, van-e valakije, aki megtudja készíteni. A recipe ez: Úgy, amint kieszedik a szelencéből, minden darabot külön fehérre kell vakarni s egy tál hideg vízbe tenni. Mind meglevén, ki kell markolni a vízből, úgy, hogy az ujjak között a felesleg víz lefolyhasson róla s rögtön egy bögrébe kell tenni, beléje egy darab friss írósvajjat vetni, aztán befedvén lassú tűznél ottan rázogatva, addig párolni, míg jó porhanyó lesz, mint a heurige Kartoffel.

Kegyes jóvoltába ajánlja magát

Brassai

Érdekesen világítja meg jól tájékozottságát és barátai iránti figyelmét külföldön utazó kedveltjéhez 1896-ban július 26-án írt levele: Hogy a szellemiekről az állatiakra szálljak, azt kérdem, hogy ett-e a salzburgi vendéglőben zergehust (Gemsens Fleisch), ami ott nem szokott hiányozni; de amit én most nem hiszem, hogy megtudnék rágni. Lebzeltern se megvetendő nyalánkság és egy pár Franzensbadban sem ellenkezett volna a kurával, melyet adjon Isten jó egészségükre.¹²

A kolozsvári zongorás társak és muzsikális barátok, a rokonok és tisztelői, állandóan elhalmozták tésztával, süteménnyel. Szekrénye mindig gazdagon rakva volt. Ha vendége délbe ment, örömet megkinálta. A kis látogatók, kiket anyjuk vitt el, hogy bemutassák, mindig megrakodva távoztak. Szeretett vendégeket látni a lakásán és jóbarátait néha megébédeltette. Házi kényelméről nem szívesen mondott le, de ha elfogadta a meghívást jó barátaihoz és tisztelőihez, igen jól elidőzött. Először a kis gyermekekkel kezdette, akik nagyon ragaszkodtak hozzá, térdére ültek s kérdezősködtek.¹³

¹² Levél Rigó Annához.

¹³ Gyakrabban látogatott házai voltak Kolozsvárt a Rigó családé, dr. Farkas Lajosé, dr. Concháé, Kovácsi Antalé, majd Boros Györgyé, Nagy Gábor vendéglője, Pákei Lajosé, Lászlóné, dr. Brandt, dr. Meltzl háza stb.

III.

Hosszú életének nagyobb részét: a tanulóit, a szerkesztőit, tanárit és a nyugalom éveit, majdnem hatvan évet, Kolozsvárt töltötte. Kolozsvárnak egyik kiválósága és érdekessége volt mindig. Még a picinke iskolás gyermekek is ismerték az öreg Brassai bácsit. Brassai mindig egyszerű, inkább ridegnek látszó, de a maga kényelmének teljesen megfelelő kis lakásokban lakott. Könyvszekrényt csak a lexikonoknak és a klasszikusoknak tartott. Nagyobb butora a kitünő Bösendorferen kívül csak egy szekrény volt, melyben három polcra helyezte el a muzsikális látogatóktól s más női tisztelőitől kapott süteményeket, tésztákat, a jó szilvóriumféléket és befőtteket. Ez a szekrény soha sem volt bezárva. A zongora szomszédságában állott kitünő gordonkája. Volt egy kis kanapéja, több kerek asztala könyvtartónak és nevezetes állóasztala, mely mellett órákig állott. Ezt azért szerette, mert ha valaminek utána akart nézni könnyen elmozdulhatott mellőle.¹⁴

Szobadíszét nagyon keveset látott nála a legkiváncsibb vendég is. A nőtisztelőktől került kanapépárnák, a két szoba falán itt-ott csüngő néhány arckép, nagyobbára híres művészek emlékébe adott képei s kotta vagy könyvtartók, mindenik kedves és hálás kézből, csupán ezek figyeltették a látogatót arra, hogy a remeteház bámulatos lakója, még a külső világ embeivel is szokott érintkezni. Minden legkisebb emlékéért hálás tudott lenni.

„Az a sapka bizony gyönyörű szép — írja Etelkának — s az én gyönyörűségem hozzája éppen méltó volt s a körülmény sem csökkentette, hogy tulajdonkép meglepés nem párosult vele. Tudtam ugyanis, hogy nem szalasztasz el egy alkalmat is, mellyel nekem örömet szerezhetsz“.¹⁵

Reggel korán kelt föl s este 10 óra körül szeretett lefeküdni. Igen egyszerű vaságya, nem volt nagyon vonzó, s talán éppen azért is kellett neki ilyen, mert alvásra elég jónak

¹⁴ Az íróasztal az unitárius kollegium egyik becses emléke a többi reliquiával együtt.

¹⁵ Levél Csikyné Gönczy Etelkának. 1873 jan. 21. Szerző gyűjteményiben.

találta, leverészni pedig soha sem szeretett. Igazán szomorú és lehangolt csak akkor volt, ez a csendes lakás, amikor gazdájának ágyban kellett maradni, mert akkor ő mindig komolyan beteg volt, ami szerencsére nagyon ritkán fordult elő.

Utolsó lakása egy régi, rozzant épület udvari részében elrejtett földszinti kis hajlék, de tisztelői hiába ajánlottak kedvesebbet. Nem mozdult innen, mert ablakain a délelőtti nap besütött, virágai szépen diszelegtek, s az egykor buzgó fűvész, itt egy kis virágkeletet képzelt maga körül. Az udvarra minden nehézség nélkül kivihette három-lábú székét, melyről a napállást vizsgálta. A képen látható jelenet épen kedvelt

BRASSAI
A
NAPÁLLÁST
VIZSGÁLJA

foglalkozása közben örökíti meg 1896 évi május 20-ról. Miután a nap-állását meghatározta, bement szobájába és megtette a számítást. Ha az idő kedvezett, még egyszer próbát

tett, hogy egészen pontos legyen az órája, s hogy ahoz igazítsa a másokét is. Látogatóitól rendszeresen megkérdezte hány az óra, hogy megtudja, pontosan járatják-e a torony órákat. A helybeli ujságokban számtalanszor fölszólalt az órák kezelése ellen. Az egyetemi csillagvizsgáló-torony felügyelője sokszor magára vonta Brassai haragját. Brassai egy fali kakukos órát, egy negyedeket ütő álló órát s egy kis ébresztőt tartott a háznál. Magával egy kitünő sweizi ezüst zsebórát hordott ...

Nemcsak az idő és órák járását tartotta számon, hanem az emberek gondolkozását is. Eltekintve a tudományos könyvirodalom iránti ernyedetlen érdeklődésétől, a folyóiratoknak egész özönét járatja saját költségén vagy csere útján. A franciák gondolkozását a „Revue des Deux Mondes“-ból, az angolokét és amerikaiakét is a „Nineteenth Century“ „Contemporary Review“ „New World“, a magyarokét az „Athenaeum“ „Budapesti Szemle“ „Magyar Nyelvőr“ hasábjairól kíséri figyelemmel. A „Fliegende Blätter“ az ötvenes évek óta állandó csemegéje. Ezek mellett a külföldi és hazai kiadók hűségesen megküldötték könyvjegyzékeiket. Ő pedig gyakran betekintett az egyetemi és múzeumi könyvtárba. Barátainak szívesen adott olvasmányt s tőlük köszönettel vette, ha valamely jelességre fölhívták figyelmét. A szépirodalom iránti hajlamát a „Harpers Magazin“-nal és a Tauchnitz regényeivel elégítette ki. Olyan helyen nem szeretett időzni, ahol nem volt ellátva megfelelő „lecturával.“

Könyvtárában és szobájában nem tartott pedáns rendet, mert arra nem is volt tér, de mindennek olyan jól tudta a helyét, hogy akár Karácsondon, akár Tordán időzött, pontosan meg tudta jelölni ahonnan a kívánt kottát, vagy könyvet el kellett küldeni.¹⁶

¹⁶ 1894-ben írja: „sziveskedjék megkeresni egy fordításomat körülbelül ilyes címmel: „philosophia és gymnasium.“ Az ablak párkányán levő nagy könyvek valamelyikében fogja meglelni mindjárt a könyv táblája alatt, valamint az olasz eredetit is fehér vászon táblába kötve valahol az íróasztal körül. Aztán még szükségem volna egy angol lexikonra is: „Exvel Dictionary, amely az ágyam feje táján van a második sorban.“ Levél Boros Györgynek 9—14. 94.

IV.

Ha ezek után valaki az iránt érdeklődik, hogy Brassai milyen volt mint társadalmi ember, már sejtenie lehet. De ha mégis szeretné tudni hogyan hatott rá annyi időnek oly sok változása, vajjon ő is mindig utána hajolt-e a divatnak, máris meggyőződhetett, hogy Brassai, aki a parókás világban, akkor kezdett eszmélni, mikor Bánffy György porozott fővel járt, a copf s a vuklik sem hiányoztak.¹⁷ Aki végig járta a 30-as és 40-es évek feszes kimértségét és eltűrte a nagy tekintélyek gunyját és ostorát, a társadalomban is mindig megtudta őrizni önállóságát és függetlenségét. Mégis azt kell mondanunk, hogy Brassai társadalmi ember volt. Aki a kellemesen csevegőt, a bonvivantot, vagy olyat szeretett volna látni benne, akiért a nők bomlani szoktak, esalódott. Ő nem volt sem gavallér, sem jó pajtás, köznapi értelemben, de több volt bármelyiknél. Benne az ember valahol fennebb kezdődött. Nem *felül az emberen* hanem *felül azon az emberen*, akivel minden nap találkozunk, Brassai olyan volt az emberek között, amilyen a sátoros ünnep a vasárnapok között. Nemesak a köznapiság hiányzott nála, hanem, még a minden héten ismétlődő úrnapja ünnepies fönségén kívül is volt benne valami, ami eszmét, ami utólérhetetlent fejezett ki. Lénye ismertető vonásai olyan elemek voltak, amelyeket vagy csak nagyon ritkán, vagy egyáltalában nem szoktunk látni. De ezek nem emelték őt a Olympusra. Nem szakították el embertársaitól, nem a földtől, mert ő nem akart sem több, sem kevesebb lenni egy embernél. Éppen ott kezdődött nagysága, hogy igen-igen egyszerű közembernek tartotta magát. Ahányszor alkalma kínálkozott, mindig szemrehányólag beszélt magáról gyarlóságai miatt. 90 éves korában, midőn egyháza előljárói tisztelegtek nála így szólt: „Csak azt akarom mondani, hogy életem legnagyobb részében semmiféle érdemet nem tettem, magamelőtt sem dicsékedhetem vele, semmi képpen pedig más előtt.”¹⁸

Eszét „lépesőésznek“ nevezte, értvén alatta azt, hogy csak akkor jutott eszébe a mondani valója, mikor már lejött

¹⁷ Jósika: Emlékirat I. 89.

¹⁸ Unitárius Közlöny 1890 135 l.

IV.

Ha ezek után valaki az iránt érdeklődik, hogy Brassai milyen volt mint társadalmi ember, már sejtenie lehet. De ha mégis szeretné tudni hogyan hatott rá annyi időnek oly sok változása, vajjon ő is mindig utána hajolt-e a divatnak, máris meggyőződhetett, hogy Brassai, aki a parókás világban, akkor kezdett eszmélni, mikor Bánffy György porozott fővel járt, a copf s a vuklik sem hiányoztak.¹⁷ Aki végig járta a 30-as és 40-es évek feszes kimértségét és eltűrte a nagy tekintélyek gunyját és ostorát, a társadalomban is mindig megtudta őrizni önállóságát és függetlenségét. Mégis azt kell mondanunk, hogy Brassai társadalmi ember volt. Aki a kellemesen csevegőt, a bonvivantot, vagy olyat szeretett volna látni benne, akiért a nők bomlani szoktak, csalódott. Ő nem volt sem gavallér, sem jó pajtás, köznapi értelemben, de több volt bármelyiknél. Benne az ember valahol fennebb kezdődött. Nem *felül az emberen* hanem *felül azon az emberen*, akivel minden nap találkozunk, Brassai olyan volt az emberek között, amilyen a sátoros ünnep a vasárnapok között. Nemesak a köznapiság hiányzott nála, hanem, még a minden héten ismétlődő úrnapja ünnepies fönségén kívül is volt benne valami, ami eszmét, ami utólérhetetlent fejezett ki. Lénye ismertető vonásai olyan elemek voltak, amelyeket vagy csak nagyon ritkán, vagy egyáltalában nem szoktunk látni. De ezek nem emelték őt a Olympusra. Nem szakították el embertársaitól, nem a földtől, mert ő nem akart sem több, sem kevesebb lenni egy embernél. Éppen ott kezdődött nagysága, hogy igen-igen egyszerű közembernek tartotta magát. Ahányszor alkalma kínálkozott, mindig szemrehányólag beszélt magáról gyarlóságai miatt. 90 éves korában, midőn egyháza előljárói tisztelegtek nála így szólt: „Csak azt akarom mondani, hogy életem legnagyobb részében semmiféle érdemet nem tettem, magamelőtt sem dicsekedhetem vele, semmiképpen pedig más előtt.”¹⁸

Eszét „lépcsőésznek“ nevezte, értvén alatta azt, hogy csak akkor jutott eszébe a mondani valója, mikor már lejött

¹⁷ Jósika: Emlékirat I. 89.

¹⁸ Unitárius Közlöny 1890 135 l.

a lépcsőn. Jó barátjának, Conchának és négy kedvelt leányának 1893-ban megküldötte arcképét és azt írta rá: que pence vous quand vous ne pense rien, mert azt tartotta, hogy az ő arcáról senki sem olvas ki okosságot, vagy bölcseséget. De roppant nagy a különbség a között a Brassai között, akit ő ismert és a között, akit az emberek és a körülte mozgó nagy világ látott, hallott, olvasott és feszült érdeklődéssel kísért lépésről-lépésre. Ő a maga Brassaijával legtöbbször elégedetlen volt, mert gyengén hallott, mert a keze reszketett és ügyetlen volt, amit sokszor igen élesen lobbantott szemére önmagának. A mások előtt járó Brassaival kellett elfoglalnia magát, hogy a támadásokkal szemben megvédelmezze és igazolja, nem magáért, hanem a tudományért és a helyes ismeretért, amit védeni és terjeszteni élete főadata volt. Magános ember, magánzó és különc, mégis a szó helyes értelme szerint, a mindenkori társadalom tagja, melyben szívesen érdeklődött, még apró, cseprő dolgok iránt is, sőt nem egyszer írásban is kifejezte, hogy a pletykát sem vetette meg. Ezt a nagyon alantós dolgot nem szabad olyan szárazon fogadni, ahogy hangzik. Csak annyit jelent, hogy Brassai szívesen meghallgatta egyik, másik nőismerősének panaszos elbeszéléseit, meg is tette észrevételeit. Ő maga is hamar fölfedezte ismerősei hibáját és gyengeségét, ellenfeleire pedig irgalom nélkül ráolvasott, de sohasem személyeskedett, amit leghevesebb vitatkozásaiban is elkerült.

Egyik jó ismerőse megkérdezte véleményét a „Társadalmi életről.“ Brassai komoly magyarázattal felelt: a szólamnak két értelme van, egyiket maga a szólam magyarázza, t. i. hogy minő társalkodási viszonyban vannak egymással az emberek. Van-e háznépies élet, ragaszkodás, van-e alkalom arra, hogy a háznép s egyéneik, más háznépekkel s egyéneikkel találkozzanak, vagy tán csak nyilvános casinó, clubbok, kávéházak, játékszin, bál, kávé-nénikék, körei szolgáltatják az alkalmat. Természetes értelemben másnemű a társadalmi élet franciánál, németnél, magyarnál. Kétségtelen, hogy a nagy zeneszerzők jó előadói teremtették azt a társalgást, a Brassai lelkének, amellyel bejárta a legmesszibb levő, legszebbé varázsolt birodalmokat. Ő a Mártha (Mayerbeer) hallgatásakor „hallja a fris csermelyt, mely hol bársony gyeptől, hol bizarr

szikla tömegektől szegélyezve, de egyszerű jelmezben halad le egyszerű havasi virágok közt pályáján s kristály-tiszta vízen át látod fenekén a tarka kövecseket s játszadozó pisztrángokat.“ Ebből a lélekképből azt is ki lehet olvasni, hogy Brassainak társasága volt nemcsak az ember, hanem az egész természet is. Neki a hegyi nymphák píciny kezei ültették a szirtek repedéseibe, gödreibe, a havasi kis virágokat, melyeket csak a harmat öntöz. Ennek a sok szépnek bájairól csak eredeti termő helyén szerezhethet képzetet magának az ember, s ő oda ment, ahol ez a bűbájos világ öntözi s növeli az óriási panoráma szépségeit. Mikor nem mehetett, akkor maga körül gyűjtötte azokat, akik legjobban tudták kárpótolni őt, Flóra imádóját. Az a Brassai, kit a társadalom kisebb rétegei vonzanak: az érzelem, a szív embere, nem veszett el a másik mellett, még a legkevésbé alkalmas körülmények között is. Ifjúkori vonzalma a nőkhöz, ha nem is csábította kalandokra, elég érdekes episodokkal enyhíti ridegnek mutatkozó életét. De azon túl is szüntelenül keresi azokat, akik szívéhez közelebb férkőztek egy vagy más jellemvonásukkal. Szíve soha sem volt zárva mások előtt, de a női szépség és gyöngédség iránt egész életében fogékony volt. Jogosan mondhatjuk, hogy egyik hűségesebb múzsája a nő volt.

A nők iránti tisztelet, szeretet és engedelmesség a szülői háznál vert gyökeret szívében. De nemcsak a külső hatásban találjuk nyitját a nőkhöz egész életén át tanúsított vonzalmának, hanem veleszületett hajlamában is. Ha a torockó-szentgyörgyi mester szemrevaló kis lánya, a 8—9 éves kis fiú kebelét lángra tudta gyújtani, nem lehet föltudni az 53 éves gavallérnak, hogy így ömledezik, habár egy kis gúnyba vegyült humorral: „az én fiatal koromban a bár nagyon szép, lelketlen virágokat nézni (virágtárlaton) akkor, midőn szebb-rél-szebb nők pillangóként röpkedtek körül, nálunknál ... kevésbé díszes csoportokat, honnan vegyen az ember figyelmet az észlelésre.“ Ha ezt egészen írói és reporteri fogásnak vennők is, nem vehető annak, amit a 86 éves Brassai egy ifjú leánynak írt: Levelem nem cifrázom azzal, hogy „kedves“ mert hisz azt ugyis tudja — no hát egy szóval, levele olvas-tára kecsegtetni kezdem magamat azzal, hogy némi haladást tettem kegyében.“ Ajándékot küldött név nélkül. A megtisz-

telt ifjú hölgy kitalálta és megköszönte. „Megvallom, hogy a név elhallgatásával éppen ezt akartam megkísérelni. Örvendek, hogy sikerült.“ Élete utolsó évében, tehát 97 éves korában is ugyan ilyen hangulatot teremt benne, a nőbarátjaival való érintkezés. „Nem szükség mondanom — írja 1896 jun. 26-ról Anna hugának — mennyire megörvendeztetett sokáig nélkülözött kedves levele, s uti élményeiről való tudósítása: Képzetelemben folyton kísértem útjában és együtt élveztem azokat a látmányokat, amelyek — és méltán — elragadták.“ „Csak írásban kell megköszönnöm irántam mutatott figyelmet, mely is kitünően egyike a kevés örömöknek, mikre számot tarthatok. Irja Etelkának 1871-ben. Kéri, várja a tudósítást, „bármily csekélységről, ami veletek és nálatok történik.“

Ő is készséggel küld tudósítást: „Városunkból, vagy vidékünkéről — írja Csikynének 1871-ben — nem írhatok semmit, ami titeket nagy és fővárosiakat érdekelhetne. Színész és énekész társaságunk elég rossz. Tudományos mozgalmaink veszteglenek, társadalmi életünk viszonyai s eseményei csak az illető cotteniákat érdekelhetik, a művészet szentélyében a besztercei Koller Chromo-fotographiái teszik és állják ki a díszítményeket. De ezek aztán megállják a helyüket, ha van ismerősöd, aki nemesak szebbnek tartja magát, mint amilyen — persze a nők között ritkaság — hanem másokkal is elakarja ismertetni, javasold neki, hogy hideg és farsang „dacára“ rögtön kerekedjék fel és egy Koller-féle Chromo fotografiával bizonyosan eléri célját.“

Ha valakinek nem válaszolhatott elég hamar, szemrehányást tett magának. „Én hova-tovább kevésbbé bírom egyeztetni a phrásist az igazi érzelemmel“ — írja 1876-ban Pedig örömet ír, ha van mondani valója. 1885-ben szépen feleli Etelkájának: Magam is minden alkalmat megragadok, melynél fogva amaz érzelmeket nyilváníthatom.

Bár soha nem nősült meg, házassági kísérletéről sok szó esett életében is, azután is. E föltevések és hírköltések a nőkhez való vonzalmából táplálkoztak és a mindig tudós hírében álló — s tehát rendesen feledékeny — híres embernek szóltak. Midőn 21 éves korában jóakarói tanácsára urileányok zenei oktatását vállalta magára, zenei és tanítói hajlamát, s

egyben a nőkhöz való vonzalmát követte. 1821-től 1848-ig szakadatlanul s azután is csaknem mindig voltak nőtanítványai. Azután a zeneestélyek, concertek, a tanítás és a jótékonykodás, majdnem szakadatlanul körülfonják életét a nőkkel. Ő, akit írói ellenfelei zsémbesnek, perlekedőnek, rossz nyelvűnek tartottak, a gyöngéd nők társasága nélkül nem tudott élni. Ezek, ha közelebbről megismerték, szeretettel ragaszkodtak hozzá. A nagy emberek nőtársasága, művészeké, költőké, legközelebbről kortársa és hazafi-barátja, Liszté jut eszünkbe, de olyan ideális lelkű barátkozást kiválóképen csak egyet ismerünk Channing Ellery Vilmosét Atkins kisasszonnyal. Ez levelezés útján született, úgy is tartott tovább 20 évnél. A Brassai barátsága mindig személyes és mégis mindig ideális volt. Nála is bebizonyosodott, hogy a nagy lelkeket csak a női bűbáj, finomság és gyöngédség tudja egyensúlyban tartani. Ők, akik nagy eszmék után futnak, akik a nagy világ hibáit, számos bűnét és gyarlóságát akarják megjavítani, vagy kevesbiteni, csak akkor térnek üdítő pihenésre, mikor a nemesen érező és jelesen művelt női lelkek közelébe jutnak. Schiller ismert mondását, „Ehre die Frauen“ egyszer egy ifjú kritikus Brassainak szegezte (1839). Brassai őszintén és a valóságnak megfelelően válaszolt: Csak azt felelem, hogy senki a Schiller parancsainak nem buzgóbb követője, mint én.²⁵ 1862-ben a Korunk bírálójával szembe száll Szigligeti Anna ifjú színésznő védelmére, mert „nem így kell egy jó igyekezetű fiatal kezdőt bűzdíteni rögzös és sikamlós pályáján való haladásra.“

Barátjával Gyulai Pállal 1858-ban összeperelt a női írók miatt, mert igaztalannak és méltatlannak találta Gyulai ítéletét és sietett ellene állani, „hogy ily tekintélyes tollesábja hamis eszméket terjesszen.“ Brassai „az írónség jogosultságát elvben hajlandó megengedni, ellenben harcol a kivételek ellen, „melyek az elvet rossz hírbe hozzák.“ Brassai a nőnek sem testi, sem szellemi ereje fokozatában nem lát olyan hiányt, amely őt bármely pályától elzárná. Példákkal bizonyítja, hogy kitünő eredményeket ért el a tudományban is. Tehát szerinte a nő egész ember. Brassait leginkább az bánt-

²⁵ Nemzeti Társalkodó 1839 II. 106 Világfi Antal.

ja, ha természeti vagy társadalmi osztálykülömbiséget lát és tiltakozik a régi téves fölfogásnak és előítéletnek bármily formában való alkalmazása ellen. De a bírálatát nőkkel szemben sem tartotta vissza, ha közpályára léptek. Egyetértett a francia íróval, kit épen ezért magyarul szólaltatott meg: Az a dicsvágy öli a nököt, hogy férfiakkal mérközzenek, versenyezzenek. Nő, hogy férfival versenyezzen? Micsoda bohóság! Oly képtelenség az, mint egy eke elé fogott madár, vagy a repülni akaró bika. Micsoda ereje volna a madárnak, minden kelleme mellett és micsoda kelleme lenne a bikának minden ereje mellett. Nő, férfivel versenyezzen! De miért? Ha cserfát szemlélsz, jut-e eszedbe azt mondani, ez a cserfa csúf, inkább szeretem a rózsát.²⁶

A művésznőtől megkivánja, hogy szép legyen. Ezalatt nem ért semmi vénuszi szépséget, „de minden esetre szükséges annyi kellem arcban, természetben, kifejezésben, sőt öltözetben is, mely a tökélyes és csábító szépség hiányát elfeledtesse. Mindamellett is, hogy ezt a föltételt szabta az énekművésznő elébe, védelmébe vette azokat az igazi művésznőket, akiket könnyelmű kritikusok azért bíráltak le, mivel nem voltak fiatalok. Brassai, Gyulai Pál, Egresi Gábor és mások 1855-ben Ristori asszonyság fölött e miatt kemény harcot vívtak a Pesti Hirlapban.

Brassainak a nőkhöz való viszonyát egészében plátóinak lehet mondani, de van egy pár adatunk, melyek azt mutatják, hogy házasságra is gondolt. 1822—29 között, midőn Bethlenben a gróf Teleky Károly leányát tanította, a faluban lakott Jékey Zsuzsa. A csinos és szép leány 18—20 éves lehetett. Brassai udvarolni kezdett a kisasszonynak. Nem sokáig tartott az udvarlás, de az ismeretséget továbbra is fönntartották. Brassai a kisasszonyt fölkereste Bethlenből elköltözése után is. Sőt egész életében ápolta ezt az ifjúkori ismeretséget. A 90-es években egyszer csak megjelent Bethlenben és fölkereste az ifjúkori ideálját, aki ekkor már szintén túl volt a 90-en. A kisasszony elég jól bírta magát és úgylátszott, hogy mindkettőjükre kellemesen hatott az ismétlátás. Közös barátjuk dr. Wachsmann bethleni orvos jelen volt e találkozásnál s

²⁶ Szépirodalmi Lapok 1853 355. l.

mikor kérdezte, hogy mi a véleménye, Brassai így felelt: Jékey Zsuzsa éppen olyan volt ifjúkorában is, mint most, mert vannak arcok, melyek sohasem változnak meg.

Minthogy Brassai ifjú éveit családknál töltötte, kevésbé gondolhatott házasságra. Tanárságáig, tehát 37 éves koráig nem volt olyan állása, amely ilyen komoly lépésre indíthatta volna. A Statusban levő asszonyok nem mulasztottak el egy alkalmat is, hogy jó tanácsot adjanak. De ez neki nem volt elég. Csak valami rendkívüli hatás vihette komoly lépésre. Ez is bekövetkezett. Kolozsvárt Dobrai Péter szabómesternek hat szép leány ékesítette a házat. A legidősebb férjnél volt Barra Gábornál, a könyvnyomdásznál, kivel Brassai összeköttetésben állott. Az apának nyomta a lelkét a sok leány gondja. Egyben buzdítólag hatott veje és házabarátjának nötlensége. A jóbarát és előzékeny üzletember szívesen látta volna Brassait a családban és váltig kínálta is az alkalmat. Brassai látogtni kezdte a leányos házat. E szép leányok serege bárkit is meghódított volna. Brassai sem tudta elkerülni, a tüzes szemek hatását. Lelkesedni és kedveskedni kezdett. „Fülig szerelmes lett“ — mondták — a mindent tudó asszonyok. „Folyvást küldte a sok szép ajándékot“, hiresztelték az irigyek. Járt a bálakat, — mondja a krónika. — Sokba került a mulatság, „mert nemcsak a kiválasztott legszebbnek, hanem a többinek is kedvében kellett járni.“ — Így tudta Lőrinczné asszony, aki sok ház dolgával tisztában volt, minthogy az ő vendéglőjében a jó bor a férfiak nyelvét is megoldotta.²⁷ A harmadik leány, Katica, 16 éves volt. Ez volt a ház gyöngye, legszebb az összes között. Gyönyörűséges kerek, fekete szeme, majdnem földig érő fekete haja, rendkívül szabályos fehér arca, görögös orra és finom metszésű ajaka volt. Valóban bárkinek is megragadhatta a figyelmét. Brassai gondolt merészet és nagyot. A kis leányt kinézte magának, udvarolni kezdett neki. Rövidesen föllépett és megkérte a kezét. Meg is nyerte, mert az apa nagy szerencsésének tartotta. Az eljegyzés megtörtént. A jegyesség ideje alatt Brassai az udvarlásnak egy pár fogását gavallérosan fölhasználta. De a jegyesség csakhamar véget ért, mert a leány atyja vártlanul

²⁷ Benczédi Gergely tanár följegyzése a családi gyűjteményben.

meghalt. Brassai ezt a tragikus esetet nem vette szívére. Ő akkor már kész philosophus volt, nem neheztelt meg a bájos kisleányra, hanem egész életében megtartotta iránta szeretetteljes vonzalmát. A 80-as évek végén Marosvásárhelyt járt s kapta magát és bekopogtatott, az akkor már özvegy Apor bárónéhoz. A váratlan vendég meglepte, a még mindig csinos és szép hölgyet, de nagyon szívesen fogadta az öreg urat. Egy egész órát tartott a látogatás. Mindketten örvendettek a találkozásnak. A bárónét csak az bántotta, hogy miért nem a szebbik főkötője volt a fején. Mindig abban a hitben élt, hogy Brassai miatta nem házasodott meg.²⁸ Egy másik hasonló széptevésről is szól az emlékezés. Gyergyai Ferenc senátor-nak volt egy szép leánya: Róza. Brassai nagyon jó viszonyban volt az atyával. A barátság révén ismerettségbe jutott a fiatal leánnyal. És váltig tette a szépet a maga módja szerint. Sokáig ez sem tartott.²⁹

Itt a széptevés megszakadt, a Brassai házassága örökre elmaradt.

Brassai a női szépséget aestétikailag élvezte. Atyai, vagy helyesebben, baráti leveleiből áradoz a hódolat, ifjú és szép nőbarátaihoz. Kiérezzük szavaiból, hogy valóságos csapás lett volna ránézve, ha a nők elhagyták, nem látogatták és nem kényeztették volna. Ha össze lehetne gyűjteni nőbarátaihoz és pártfogoltjaihoz írt leveleit, meglepő példáját látnók önfeláldozó gyöngédségeinek. Azok, amelyeket sikerült megszerezniük, élénken világítanak be nemesen érző szívébe és mutatják, hogy Brassai egy családban nemcsak az apát vagy anyát, hanem a gyermekeket is barátságába fogadta. A gyermekekkel és az unokákkal is fönntartotta a legbensőbb viszonyt. Megható az a két levél, melyeket Erkel Rózához írt:

Tordán, jul. 20. 1888.

Kedves kis hugom!

Neveitek napja közelgetvén, szörnyű sokáig töprengtem, mi csoda kis adománnyal tehetném emlékezetessé őket. A válogatás nehézségét az is tetemesen növelte, hogy itt e kis városkában tu-

²⁸ Ezeket a kedves epizódokat Szócs Ákosné kuriai bírónénak köszönjük, akinek anyai nagynénje és keresztanyja volt Aporné.

²⁹ Ferencz Józsefné Gyergyai, Anna unit. püspökné szíves elbeszélése.

lajdonkép nem is volt s nincs miből válogatni. Szerencsére eszembe jutott a cigány adomája, akinek azt hagyta penitenciául a papja, hogy imádkozzék. A mi cigányunk azonban nagy bajba jött, mert még a „Miatyánkot“ s az „Üdvözlégy Máriát“ sem tudta. Kapta magát hát s elmondta az egész alfabetumot s azt vetette utánna: „Na Uram Isten! Itt van az abc. minden betüje, csinálj belőle magadnak kedved szerint való imádságot.“ Hát én is gondolám, hogy hiszen a pénzben minden adomány meg van és ha én egy egy összegeeskét küldök, azzal szerezhettek magatoknak“ kedvetek szerint való“ emléket. Most tehát ide zárván üdvözlő jegyeimet ezennel küldöm. A magadét vedd ki azonnal, ha 22-ikén tartod a nevednapját, vagy tartsd fel az én kedvemért kétszer is, de az Annáét ne add oda, ne is tudjon semmit felőle 25-ik estéjéig. Azért írtam a címedre, hogy saját kezedbe adják a levelet, 25-én ott lesz a postautalvány is. Csak arra kérlek, ne vesszetek össze sem a pénzen, se felettem. Most már mindennapi dolog, a testvéri meghasonlás testvérek közt, reményilem, hogy igazi atyafiságosan fogtok osztozni. Ami engem illet, ha kérdésbe jön kettőtök közül, melyiknek van nagyobb hatalma felettem, azon se civakodjatok, mert én ha tudnám is, nem mondanám meg, hogy mint a lovagias korban, melyiktek szalagját viselem főként s a kérdést még fogadás esetében sem dönteném el.

Mint babonás létetekre titeket érdeklő dolgot beszélem el, hogy a mult héten Csegezinével sógora látogatása végett indulunk Mihályfalvára kétszeresen baljóslatu napon, u. m. pénteken és a hó 13-án. Meg is történt a szerencsétlenség, mert Anna levele távollétem alatt érkezett Tordára. Ez egy. Második az, hogy Csegezi előmbe jött Nagyenyedre s a levelet otthon felejtette, s a vége a volt, hogy én csak 5 nap mulva juthattam olvasásához, melyek közül, — kivált a két utolsó — nagyon de nagyon hosszú volt nekem. Na de annál jobban esett, midőn tapasztaltam nagy örömemre, hogy nem unta a négy lapot — igaz, hogy nem igen nagyok — tele írni. De réges-rég nem is volt ilyen kellemes olvasmányom.

De sajnálom, hogy oly közönyösen vette a koncertről szóló tudósításomat, melyet most egy adattal egészíték ki. Damakos t. i. itthon levén, természetesen ott volt a hallgatók közt. Mikor Somogyi a Wéber-féle concert stücket bevégezte, hozzám jó D. s azt sugja, hogy „Rigó Anna máskülömben játszodta volna.“ Mire én azt feleltem, hogy elhiszem.

Tudom, hogy nem olvastok hirlapot, azért hát kiírom, B. H. jul. 17-ről: „Az aradi szabadság szobor, melyet Z. G. mintáz, közel van befejezéséhez. A mellék alakok egyet kivéve már érebe vannak öntve. A fő alak, melynek átalakítását Huszár mintája után Z. díjtalanul ajánlta fel, a jövő hónapra szintén elkészül. A szobor kitüzött időre teljesen készen lesz és leleplezése októberben végbe mehet.“

A mamát tisztelem. A másik szoba négy lakójának nem bókolhatok, valami hitregei, vagy költői hévvel, mert a muzsák kilencen, a gráciák csak hárman vannak. A göncöl-szekerének igaz, hogy négy kereke van, de a kerekek tulajdonsága a forgandóság, mely még a szerenese istenasszonyának sem dieséretes vonása. Azért hát úgy, amint vannak, mindnyájukat ... jaj majd elfelejtém, sziveskedjél sietve megírni Désaknai szállástok helyét és számát, hogy következő levelem biztosan megtalálhasson.

Brassai.

Kolozsvár, jan. 3. 864.

Kedves kis Rózám!

Minél kevesebb igényei vannak az embernek a sorshoz, annál megilletőbb örömet okoznak váratlan áldásai. Álmodni sem álmodtam arról a kettős érzetről, mely engem az új év előestéjén meglepett s mikor Jancsi³⁰ a csomagot kezembe adta, még akkor sem gyanítottam, minő kincseket rejteget magában. Képzelheted hát, hogy mikor kibontottam egy festőnek studium gyanánt szolgálhatott volna örömtől sugárzó arcom. Kisérő kedves soraid, ha nem nevelhették, annál tartosbbá tették örömezésemet. De bosszúss meg őszinteségemért, levélkéd egy gyermekkoromba hallott kis mesére emlékeztetett. „Egyszer egy szegény ember el ment szántani, kiszántott egy kis ládát, a ládában kapott egy kis nyulat, s ha a nyulnak a farka hosszabb lett volna a mese is hosszabb lett volna.” Talán az volt az oka leveled rövidségének is. Hanem segitettem én a dolgon. Háromszor olvastam el. S aztán háromszor oly hosszúnak? Nem; háromszor oly rövidnek tetszett. De elégnek mégis arra, hogy jóindulatodról, szivességéről, barátságodról meggyőzőn. Győződj meg Te is, hogy legközelebbi hozzád tartozódon kívül nem létez széles Magyarországon egy kebel, mely emlékedet melegebben ápolja, s boldogságodat forróbban óhajtja mint szerető bátyád

Brassai.³¹

Leány és nőbarátai nevenapjáról hűségesen megemlékezett, de ritkán ment üres kézzel. 1888-ból való a levél, melyben két leányt köszönt nevük napján. Még tanulók voltak s a Brassai szives támogatását élvezték, de Brassai nem türte, hogy arról szót tegyenek. Ellenkezőleg, mindig kereste az alkalmat, hogy „önző hajlamainak“ eleget tegyen, amit ismét egy másik levele a kisebbik hugához, igazol.

Kolozsvár, augusztus 10. 1889.

KEDVES HUGAIM!

Egy néhai principalisnémtől azt tanultam, hogy „kérdezni becsület, felelni kötelesség.“ Hogy egészségemről való tudakozódásokra miért nem teljesítettem azt a kötelességet, annak nem egy oka volt, de csak egyet hozok elő közülök. Egy arab közmondás azt tartja, hogy „beszélni ezüst, hallgatni arany.“ — Torockón másképp mondják, u. m. „Ne szólj szám, nem fáj fejem.“ E megint újabb rejtvény, mondjátok mi köze B. b. egészségének az ezüsttel? Sajnos biz a, hogy kevés a hasonlatosság köztük és talán csak a fehér hajig ér; de van viszonyban azzal, mit az arany jelent t. i. hallgatással. Mert né, ha valaki az egészségéről beszél, vagy azt

³⁰ Erkel János több évig Brassainál lakott Kolozsvárt. Ő nevelte, tőle az unitárius kollegiumba járt.

³¹ N. Muz. Ktára. 1912 év 63 sz.

mondja, hogy „jól vagyok“, vagy azt, hogy „rosszul vagyok.“ Az első mint egy dicsekvés és kihívása a sorsnak, melyet ő ritkán mulaszt el megbosszulni, amiért is nem épen nagyon babonás emberek, mikor valami őket ért szerencsés eseményről vagy állapotról beszélnek, azt szokták hozzá tenni „jó órában legyen mondva.“ Másfélől ha azt írom, hogy „rosszul vagyok“, az panaszkodás volna. Már pedig egy néhai kedves tanítványom, akinek az esze túlhaladta volt a korát, arra szokott inteni, hogy sohase panaszkodjam, mert az a legkedvetlenebb, sőt undorítóbb tárgya a beszédnek. Én pedig, jól tudjátok, hogy a tanítást akárkitől is felveszem, s a jótanácsot követem is. P. o. Igyekezem tehetségem szerint sem tolakodó, sem igazságtalan lenni. Hogy mindezek ellenére sem tolakodó, sem igazságtalan lenni. Hogy mindezek ellenére sem az arabok, sem a torockóiak, sem néhai tanítványom utasítását nem követem, annak egy kis esemény az oka. Tegnapelőtt t. i. egy szűk utcán menve, megpillantom, hogy a csorda bivaly jön velem szembe, meglehetősen távolságra. Legokosabb lett volna szépen megfordulni s a jött úton csendesen visszamenni. De hát én a helyett jobbra-balra nézegettem, hogy nincs-e valahol kapu vagy ajtó, ahova behúzódhassam, s amint hirtelen fordítottam a nyakamat, szemevilágát és eszméletemet vesztettem s egész hosszába hasra estem. Ez mind csak pillanat műve volt, de elég arra, hogy arcomat úgy földhöz vágtam, hogy azt gondoltam, hogy megrepedt a koponyám. Ez ugyan nem történt meg s a bivalyok sem értek hozzám, hogy eltapossanak. Még az a jó is járult hozzá, hogy vagy három ember érkezett oda, akik feltámbázkodni segítettek s be is vittek véres orral s homlokkal egy közeli házba, melynek szives lakói egy negyed óráig borongattak, valamint otthon is egész másnap délig, amikor aztán meglehetősen helyre állott az egészségem s csak a szemem köre kék, s a homlokom veres egy kevésbé. Azonban tegnap délben már gyűlésbe mehettem s onnan mamához — n. b. — vacsorára. A mama azt beszélte, hogy sürgette, sőt meg is határozta, hogy egy hét múlva jöjjetek haza. De én nem látom, hogy miután remélem, hogy kezd fogamatja lenni a jó levegőnek s aránylag nyugalmas életnek, egyszerre megszakasszátok s azt vagyok bátor javasolni, hogy nyújtsátok meg vagy egy hétig a kiszabott időt. Magam érdeke ellen beszélek, de hát más gyönyörüségét a magáénál előbb becsülni erkölcsi kötelesség, melyet erőlködés nélkül teljesít

Brassai.

Alig lehetne hívebben jellemezni az egész Brassait e leveleknél. Bevilágítanak az ő nemesen érező szívébe és kétséget kizárólag igazolják, hogy egész lénye a szétáradó jóság, szeretet és közlékenység. Ezek táplálták, éltették. Magához tartozóknak, sorsa iránt őszintén érdeklődőknek tekintette ezeket a nőbarátjait, s ha elvével ellenkezett is, elmondotta nekik a vele történt eseményeket.

Kereste, fönn is tartotta, sőt sürgette nőbarátjai figyelmét és érdeklődését. Egyik barátjának egyszer (1895) csak annyit írt: Aus den Augen, aus dem Sinn.

Dr. Concha Gyöző egyet. tanárral, amíg Kolozsvárt la-

kott, benső barátságot kötöttek. Ebből nemesak a philosophus részesült, hanem 4 leánya is. Egyszer megtudta, hogy két leány Olaszországba utazott. Neheztelt, hogy nem értesítették, ha örömet szerzett nekik „részt veszek benne — írja 1895-ben — mintha magam élveztem volna. A következő évben „képeik küldése akkora örömet szerzett, amelyet mint a herceget üdvözlő német polgármester, nem tudtam szavakban kifejezni. De tréfa ami tréfa, mindig abban reménykedtem, hogy élőszóval mondhatom el hálámat, hanem egészségem állapota nem engedte óhajomásom teljesülését.“

A Gönczy Pál leányával, dr. Csiky Kálmánnéval is sűrű levelezést folytatott s ha olykor szünet állott be, a levéljárásban, így vigasztalta magát: Ritkán találkozunk ugyan, nem csak testben, hanem levélben is, de bizonyos vagyok felőle, hogy te is mint én, a kölcsönös szeretetet, az állandó ragaszkodást oly tartós valaminek nézed, aminek gondolatát, sőt érzelmét, bármi hosszas idő szakassza is meg szóval való kifejezését, egyikünk sem teszi félre a lelkiélet lomkamarájába. Azért hát valamit részemről is örömmel tapasztaltam, magam is minden legkisebb alkalmat megragadok, melynél fogva amaz érzelmeket nyilváníthatom.

Marlin Molly kisasszony: a festészetben és rajzban szerzett jártasságát kizárólag a mi felejthetetlen Mesterünknek köszönheti — „de köszönök még valamit: megösmertem a lélek nagyságát, egy tökéletes embert, egy ideált s ez maradt erkölcsi támaszom most is, a jövőben is. Ezért szeretnék hálás lenni, de nem vagyok tisztában a formával, a kifejezés módjával. Brassai bácsinak a velem éreztetett nagylelkősége oly páratlan a maga nemében, hogy szinte sajnálnám, ha pl. nevelő hatásra annyira alkalmas etikai ereje általánosan fel nem használtatnék.“

Egyik nagy tisztelője Mosel Jolán (Gaál Elekné), aki gyermekkorától kezdve s anyja útján Brassai ifjú-koráig visszamenőleg élvezte barátságát. Értékes tudósításban foglalta össze, kérésünkre, emlékeit:

APRÓSÁGOK BRASSAI BÁC SIRÓL.

Az anyám emlékezete 1838-ig megyen vissza, amikor Brassai bácsival ki gordonkázott és Gyergyai Lacival, ki hegedült, az első triót adtuk elő a nagyanyám házában, hol gyakori vendég volt.

kott, benső barátságot kötöttek. Ebből nemesak a philosophus részesült, hanem 4 leánya is. Egyszer megtudta, hogy két leány Olaszországba utazott. Neheztelt, hogy nem értesítették, ha örömet szerzett nekik „részt veszek benne — írja 1895-ben — mintha magam élveztem volna. A következő évben „képeik küldése akkora örömet szerzett, amelyet mint a hereget üdvözlő német polgármester, nem tudtam szavakban kifejezni. De tréfa ami tréfa, mindig abban reménykedtem, hogy élőszóval mondhatom el hálámat, hanem egészségem állapota nem engedte óhajomásom teljesülését.“

A Gönczy Pál leányával, dr. Csiky Kálmánnéval is sűrű levelezést folytatott s ha olykor szünet állott be a levéljárásban, így vigasztalta magát: Ritkán találkozunk ugyan, nemcsak testben, hanem levélben is, de bizonyos vagyok felőle, hogy te is mint én, a kölesönös szeretetet, az állandó ragaszkodást oly tartós valaminek nézed, aminek gondolatát, sőt érzelmét, bármi hosszas idő szakassa is meg szóval való kifejezését, egyikünk sem teszi félre a lelkiélet lomkamarájába. Azért hát valamit részemről is örömmel tapasztaltam, magam is minden legkisebb alkalmat megragadok, melynél fogva amaz érzelmeket nyilváníthatom.

Marlin Molly kisasszony: a festészetben és rajzban szerzett jártasságát kizárólag a mi felejthetetlen Mesterünknek köszönheti — „de köszönök még valamit: megösmertem a lélek nagyságát, egy tökéletes embert, egy ideált s ez maradt erkölcsi támaszom most is, a jövőben is. Ezért szeretnék hálás lenni, de nem vagyok tisztában a formával, a kifejezés módjával. Brassai bácsinak a velem éreztetett nagylelkűsége oly páratlan a maga nemében, hogy szinte sajnálnám, ha pl. nevelő hatásra annyira alkalmas etikai ereje általánosan fel nem használtatnék.“

Egyik nagy tisztelője Mosel Jolán (Gaál Elekné), aki gyermekkorától kezdve s anyja útján Brassai ifjú-koráig visszamenőleg élvezte barátságát. Értékes tudósításban foglalta össze, kérésünkre, emlékeit:

APRÓSÁGOK BRASSAI BÁCSIRÓL.

Az anyám emlékezete 1838-ig megyen vissza, amikor Brassai bácsival ki gordonkázott és Gyergyai Lacival, ki hegedült, az első triót adtuk elő a nagyanyám házában, hol gyakori vendég volt.

Anyám az öreg Ruzitskának kedvence tanítványa volt és zongora játéka által kezdődött a barátság, mely folytatódott az apám házában és megtartott mind végig.

Amióta én magam emlékszem, mindig házunk barátja volt és családunk iránt sok jó akaratot mutatott; engem különösen szeretetével tüntetett ki és annak jelét is adta, mindenféle formában. Még növendék leány koromban utazni akart vinni Londonba, később Olaszországba. Egy ideig adott is nekem olasz leckéket, de apám ellenezte, tekintettel Brassai bácsi öreg korára és az én fiatalságomra.

Figyelmességére jellemző az a körülmény, hogy egy ízben, egy hangverseny miatt érettem utazott Magyarországra, behozott Kolozsvárra estére és másnap ismét kikisért. Egyáltalában, mihelyt művész jött városunkba, legtöbbször jegyet vett nekem és gardírozott a hangversenyeken. Mindenféle ajándékkal meglepett. Kaptam én tőle báliruhát, báli-belépőt, kijáró ruhát. Németországból medaillont. Olaszországból corallo-fésűt hozott, férjhezmenetelemkor gyémánttal kirakott ékszert. Azon kívül igen gyakran hangjegyet, könyvet, képet stb. és minden novemberi vásárkor tordai-pogácsát.

A férfiakat, s férfi barátait épp oly igazán szívében tartotta. Kovácsit a latin költő kitörő bánatos szavával búcsúztatja el. Concháért és családjáért aggódik, mert a Balatonon, hol nyaraltak, nagy vihar volt. Barátait számon tartotta s ha nem is fejezte ki, éreztette, hogy nem feledkezett meg róluk.

V.

Amilyen befogadó tehetsége volt agyának, ugyanolyan szívének is. „A szív az örvendetes és fájdalmas érzések tanúja.”³² Nem a fizikai hatásokra, sem az életére vonatkozó eseményekre gondolt, hanem azokra a viszonylatokra, amelyekben embertársai, barátai és jóismerősei körében kellemsen, vagy kellemetlenül érezte magát. Élete boldogságához tartozott, hogy választottjait jólétben és boldogságban találja. „Azoknak, akiket szeretek minden körülménye éppen úgy érdekel, mint saját magaméi.”³³

Brassai négy nemzedéssel együtt élt, ötöt ismert. Mindenikben megtalálta embereit, kikért élni és érezni boldogság volt. Az első időszakban a gyermeki érzelmek foglalták el szívében az uralkodó helyet. Anyjáért gondoskodó figyelme

³² Nézetek stb. 128 l.

³³ Levél Gál Eleknéhez 1871 szept. 12.

fél életére kiterjedt. De a második időszakban már az ifjúságért élt. Szerette az ifjak eleven életét, kedves pajkosságát, játszi könnyelműségét, bátor ügyeskedését, de mégis inkább szerette bennök azt, amit a szobrász az ép és egész darab márványban. Brassai az embert mindig összes vonatkozásaiban szemlélte. Mint nemzetgazdász mindenki- ben talált olyan erőt, amelyet valahol jól lehet érvényesíteni. Egész életében az ifjúsággal érezett, velők szeretett foglalkozni, mert bennök látta a nemzet jövőjét.

A bizalmas és megbízható barátokért bármilyen önmegtagadásra és áldozatra is kész volt. „Testi-lelki jóbarátja“, ahogy magyar nyelvünk kifejezi, kevés volt. Ilyenekkel senki sem nagyon dicsekedhetik. Ez a megkülönböztetés azokra talál, akikkel együtt kezdünk eszmélni, együtt növünk fel, együtt leszünk emberré. Az emberré levés nagy és nehéz küzdelmeiben a kölcsönös segítség, a gondolatok kicserélése, az ismeret gyűjtése, több közös testi és lelki vonást termel az ifjúságban. Ezek a közösségek gyökeret vernek a szívben, a lélekben és a testben is. Az aranylakodalmat ülő házaspárt inkább nézzük testvérnek, mint férj és feleségnek, amit nemcsak a kornak, ennek a legnagyobb festőművésznak és szobrásznak kell tulajdonítanunk, hanem annak a másiknak is, aki a lélek ábrázatján dolgozik.

Jóbarátja mindig volt. Pályája kezdetére célozva azt mondta, hogy mindig több volt a jóbarátja, mint az ellensége. Kortársai közül legállandóbb és legkitartóbb barátja volt nagyajtai Kovács István, Gyergyai László és Ferenc. Egykoruak voltak Ferencel. Barátságuk az iskolában kezdődött s a Gyergyai halálával végződött. Gyergyaival sokszor elkés- ve érkeztek haza a zeneestélyről. Úgy segítettek magukon, hogy krumplit sütöttek és abból állott a vacsorájuk. Erkel Jánossal is igen jó barátságban volt. Együtt jelentek meg mindig Gyergyaiéknál vendégségben. Bölöni Farkas Sándorral baráti viszonyban éltek. A jeles reformátor szellemű amerikai utazó Brassait nagyra becsülte. Farkas Sándor korai halála (1841) hamar véget vetett barátságuknak. Mindkettőjükhöz közelállott Erdély vezető nagy szelleme: Wesse- lényi Miklós. Akadémiai barátai voltak: Toldy Ferenc, Gyulai Pál, Ballagi Mór, Csengeri Antal, kikkel Pesten léte al-

kalmával személyesen, Kolozsvárról pedig levél útján érintkezett. Toldyhoz és Gyulaihoz írt leveleinek tekintélyes gyűjteményét őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum és az Akadémia levéltára. Toldynak 1870-ben kívánja: Éljen sokáig boldogul és gyönyörködve jóra termett gyermekeidben. Tarstól szives emlékezetedben tisztelődet — Brassait. Gyulai Pállal sok disputája volt, de barátságuk sohasem szakadt meg. Concha kedvesen és élénken jellemzi a két nyelvész közötti viszonyt: Brassainak Gyulai rendszeren „Tisztelt Öcsém Uram“, majd „Tisztelt Barátom“, de mikor főrenddé nevezték ki, „Méltóságos Barátom Uram“ becses nevenapjára szives üdvözlétemet és kitelhető jó kívánságaimat jelentem tisztelettel és szeretettel. Alázatos szolgája: Brassai.“ Ezt a címzést meg is magyarázza egyik levelében: Jogos címét magam büszkeségéből párosítottam a másikkal, tehát ne vegye rossz néven.“ Kortárszámba ment botanikus társa Nagy Péter, kire Brassai „bizalommal számol“ midőn a Fiatalság Barátját Pesten megindította. A jeles tehetségű, nagy tanultságú Bod Péterrel, aki különben igen magába zárkózott természetű volt, oly jól találta magát, hogy legjobb új évi ajándéknak tekinti, ha Isten minél előbb közinkbe hozza. Ha most kénytelen vagyok symbolice nyújtani kezemet — írja Brassai — azon titkos vággyal teszem, vajha ön tudná a locomotio ellen táplált undort legyőzni s egy pár órát szobácskámban mulatni, melyet oly egészen megtöltenénk ketten, mint megtölti az ön iránti barátság a szivét Brassainak.³⁴ A történetíró nagyajtai Kovács Istvánnal kiválóan bizalmas viszonyban élt. Levelezést folytatott, melyből a Brassaiéit Kovács megőrizte. Ezekből tudjuk, hogy Brassai Euklideszt már 1833-ban lefordította volt, s „a fordítás kitételei világosságáról“ akar meggyőződni, amit csak úgy érhet el, „ha azokat egy művelt, nyílt értelmű, de nem matematikus olvasóval közölhetném.“ Ezzel Kovácsra gondolt, mely egyik oka annak — írja Brassai — hogy hijjodat nagy mértékben érzem. Neki megmondotta azt is, hogy a *Clio* kritikáját ő írta.

Budapesti barátai között nagyra becsülte és szerette Gönczy Pált, a paedagogust. Mindennapos látogatója, fiának

³⁴ Ker. Magvető 1897 214 l. Brassai levele.

keresztapja s leányának élete végéig atyai jó barátja. Ballagi Mór jó barátja és bizalmasa volt. Sűrű levelezést folytattak. Azután, hogy Brassai leköltözött Budapestről Kolozsvárra, különösen az Akadémiával folytatott vitatkozásait, felolvasásait Ballagival intéztette. Mentegeti magát: „Tudom édes barátom, hogy jobbra is fordíthatod idődet és figyelmedet, mintsem levelem olvasására s ügyeimmel foglalkodásra vesztegeds; de hiszen a barátságunk is kell áldozni s aztán én a könnyebb végét fogom a dolognak: t. i. én kívánom, te pedig teszed az áldozatot. Ebből reád az az előny háramlik, hogy az érdem egészen a tied. Egyébaránt dicsérettel említi a történelem azt a haldokló barátot is, aki barátjának legatum gyanánt adósságai kifizetését, özvegye s gyermekei tartását hagyá. „No hiszen a dicsőségen valahogy csak megosztozunk békességben, hanem már a dologra sietek.“³⁵

1863-ban egy polemiában megküldötte válaszát az illető lap szerkesztőjének az *Országnak*. Ballaginak írja: „tartok tőle, hogy nem veszik fel. Ha lehet, lendíts ezen is valamit.“ Ugyanabban az évben így kezdi másik levelét: „Édes barátom Mór! Hálás köszönetemmel fáradozásodért mai napon postára tettem értekezésemet, egy „Glück auf“-fal, mint bányászok szokták mondani. Mit olvass el belőle, mit ne, egészen saját belátásodra és választásodra hagyom.“ „Csak nem átallok írni, nehogy csupán bókot látszassam visszaadni. De mégis megírom, hogy a sárospataki diákoknak szóló feleletedet nagy gyönyörűséggel olvastam, a polemia is szép, de meglepett különösen az egészen magyar zamatu styl, melyet A. B. C. született magyarok nem bírnának aufsetzolni.“³⁶

Ezek a baráti szeretetből származó fénysugarak mélyen bevilágítanak Brassai érző keblébe, de a Kazinczy Gáborral folytatott levelezésből már jogosan következtetjük, hogy Brassai érzelgős is tudott lenni. Kazinczyt, a meleg szívű magyar hazafit, a fáradhatlan író Brassai legintimusabb, legjobban szerető barátjának látjuk. Csak így érthető meg

³⁵ Brassai levele *Ballagi Mórnak* Kolozsvár Szept. 14 1860 dr. Ballagi Aladár gyűjteményében.

³⁶ Kolozsvár 19. ápr. 1863. (Eredetije Dr. Ballagi A. gyűjteményében.) 1886-ban is így ír: „Tartós szivességbe és fávörödbbe recommendálja magát Brassai,“ ami azért is igen érdekes, mivel ezt megelőzőleg 1881-ben igen élénk polemiájuk volt.

leveleinek meleg áradata: „Vágyván, éhezvén és szomjuhozván ennyi időre már valahára látni tégedet, elindulnék felkeresésedre, de nem tudom merre. Ha hát kívánságom teljesülte előtted is nem kedvetlen, kéréssem hozzád az, hogy írj nekem egy „Marsutát“ és küld el a közelebbi postával. A többi szóval mondja el szolgál, barátod *Brassai*.³⁷

Oly benső bizalom fejlődött ki a két tudós között, hogy Kazinczy a fordításához Brassaitól kért magyarázó jegyzeteket, vele nézette át fordítási kísérleteit. Kazinczy fia a Gönczy-féle iskolába járt. Az apa nem volt megelégedve tanulmányával. Elpanaszolta Gönczynek, aki aztán Brassaival közölte az apa panaszát. Brassai számos oldalra terjedő psychologico paedagogiai fejtegetéssel igyekszik megnyugtatni az apát, s egyben megvédi az inétzetet, melyet ugyan ritkán, vagy talán soha elérve ilyen helyt nem láttam, hogy t. i. a magántanítás minden előnyeit egyesíteni bírja, a közös tanulás és társadalmi élet minden előnyeivel.“ Brassai igen nagy súlyt helyezett Kazinczy barátságára „meglévén győződve — írja 1858-ban — oly őszinte jóindulatodról, milyen felülhaladóval legrégebb barátaim részéről sem dicsekedhetem, s melynek bizonyossága a boldogság azon kevés sugárai közé tartozik, melyek árnyékos életemre egyszer-másszor besütnek.

Ezek voltak bizalmas barátai. Ezek után következtek azok, kiket tisztelve szerető barátainak nevezhetnénk. Ilyenek mindig tekintélyes számmal voltak közelében és az ország különböző részében. Volt tanítványai közül váltak ki Kövály László és Kovácsi Antal. Kovácsi tanítási módszerének és oktatási rendszerének volt állandó szószólója és művelője. Ő írta meg első és hiteles életrajzát a *Néptanítók Encyclopédiájába*. Kövályt Brassai indította az írói pályára. Mikor Vajna Elek Brassait az Erdélyi Múzeumban megtámadta, Kovácsi lép fel védelmére. Kövály a 90 éves Brassait azzal tiszteli meg, hogy nevében közebedre hívja az unitárius egyházi főtanács tagjait s ezt gyakorolja a következő években is. Midőn Kovácsi meghalt (1892) Brassai a gyászolók között van, ő írja meg nekrológját s így sóhajt fel:

³⁷ Brassai levele Kazinczy Gáborhoz. Pesten jul. 28-án 1858. Budapesti Egyetemi Könyvtár.

*Multis ille bonis flebilis occidit,
paucis flebilior quam mihi.*³⁸

Kövári szeretettel írja meg *Brassai százéves pályafutását*. A hála és a kegyeletes visszaemlékezés arany-szálaiból szövi az önzetlen ember és nagy mester életképét.

Dr. Concha Gyözővel, akit Kolozsvárt egyetemi tanársága alatt nagyon megszeretett egész családjával együtt, sűrű levelezést folytatott 1893-tól. Conchával való barátságuknak igen jellemző igazolását nyújtja 1895-ben írt levele:

Tordán, 5—17 95.

T. Barátom!

Megbántva éreztem magam, mikor azt olvastam a leveléből, hogy feledékenységet tett fel rólam maga iránt. Sőt inkább én illethetném natsádot olyas szemrehányással; mivel ha Kanitz barátunk nem értesített volna, semmit sem tudok vala házi állapota változásairól. Tőle értesültem itáliai útjáról, mely ha örömet szerzett a kedves Erzsinek és Hedvignek, oly részt veszek benne, mint-ha magam is átélveztem volna.³⁹

Brassai

VI.

Igen terjedelmes volt az a sajátságosan vegyes társaság, amely hozzá szellemi és anyagi segítségért folyamodott. Brassainak elméje és szive a tudás és érzés aranybányáit tartotta mindig tárva, nyitva. Egyikkel sem takarékoskodott, azért, hogy tőkéje növekedését lássa, hanem csak azért, hogy legyen mit hoznia forgalomba. Ha figyelmen kívül hagyjuk azt a tanítói munkát, amelyért fizetést kapott és egybefoglaljuk azt, amelyet alkalmilag végzett, s ha a mellé csatoljuk pénzáldozatait, a legnagyobb Maecenásokat juttatja eszünkbe, de nem tudjuk eldönteni, hogy az-e nagyobb, aki mindig nyitva tartja szivét és kezét s mindig ad, amikor alkalom kínálkozik, vagy az, aki türelemmel gyűjt, hogy nagy tőkével vesse meg alapját a jövő végtelenségéig terjedő segítségnek. Az unitárius egyháznak két nagy jóltevője Brassai és Berde

³⁸ Sok jó embernek okozott bánatot, de egyiknek sem nagyobb, mint nekem. Br. Unitárius Közlöny 1892 2-ik sz.

³⁹ Levél dr. Concha Gyözőnek. Szerző gyűjteményében másolatban.

között kellene választanunk, ha lehetséges volna a kérdésben dönteni. Ám a jótékonyság olyan egyéni motivumok eredménye, hogy azt nem lehet elbírálni külső vonásai összehasonlításával. Az sem áll módunkban, hogy hatását mindenesetben fölismerjük. Brassai segített mindenkin, akinek szüksége volt s rábízta mindenkire, hogy hasznosítsa a nála elhelyezett talentumokat. Írásai, tanításai, pénzbeli segítései mind ilyen talentum elhelyezések. Ámbár nem tudhatjuk kinél milyen eredménye volt, az olykor megnyilatkozó hála szavai s a hálaalkodók munkássága mégis enged némi bepillantást az eredmény tartalmába.

Aki házához benyitott egy kérdéssel, elbocsátotta tíz felelettel. Százra becsüljük azok számát, akiket Brassai segített életpályához. Ha a szükségét látta, vagy ha csak hallotta is, adott. Eljárása minden esetben sajátos, de ha egyszerű és természetes a külső formában, meglepően nagyszerű belső lényegében. Nem volt elkényeztetve gymnasiumi tanár korában, de ő csak az ifjúság nevelésével törődött. Áldozó szívű, bőkezű unitárius volt, de őt a vallás semmiben sem kormányozta, legkevésbé a szellemi és anyagi kincsek osztogatásában. Egyetemi tanítványaival a tanítást még akkor is folytatta, mikor azok tanárok voltak. Bármelyik facultás hallgatója fordult hozzá útbaigazításért, megkapta, amire számított. Az unitárius főgimnázium kémia, phisika, számtan, latin, vagy bölcselem tanára, ha ifjú, ha öreg, Brassaihoz fordult, mikor nehézségre akadt. Harrach József 1887-ben megküldi Schopenhauer és Wagner Richard című munkáját, mert „felejthetetlen az az emlék, melyet Brassai bácsi jóindulatával irányomban tanusított, midőn még mint igénytelen tanulót bölcs utasításaival vezetett s nagyon örvendének, ha e szerény munkámat figyelmére érdemesítené.”⁴⁰

Egy nem magyar származású leány szép eredményt ért el a rajzban. Szeretett volna tovább tanulni. Az igazgatónő, Kasztner Janka, bemutatta Brassai bácsinak. Brassai Keleti Gusztávot ajánlotta mesternek. Együtt töltötték az estvét. Mikor a leány távozni akart, Brassai a vállára tette a kezét.

⁴⁰ Harrach levele Brassai hagyatékában. Unit. Koll. könyvt.

Mondja kérem a nevét. Oda adta zsebnaptárát, hogy írja be a nevét. Éppen a neve napjára nyitott. Jó jelnek vette.⁴¹

Elemi iskolákra érvényes oklevele volt már P. M. kisasszonynak. Allása is volt, de szeretett volna felsőbb képezdét végezni. Ezt elmondotta igazgatójának, mint bizalmasának. Az igazgató, aki jól ismerte Brassait, azt tanácsolta, hogy menjen el Brassai bácsihoz, ő majd útba igazítja. Nagy aggodalommal, szívszorongással kereste fel Monostor-utcai lakásán egy leányismerőjével (M. M.), akit Brassai már tanított.

Az ismerkedés röviden és kedvesen megtörtént. A lámpaláz azonnal megszűnt. Előadta, hogy szeretne rövidesen tisztába jönni a német nyelv és irodalom fő vonásaival, mert kevés ideje van a tanulásra. Arra kérte Brassait, ajánlana valakit, akit arra alkalmasnak tart. „Szó sincs róla“ volt Brassai rövid válasza. „Magam leszek a tanítója.“ Kárba veszett a leány további mentegődzése. 1885 novemberétől 1886 április végéig tartott a tanulás. „Nem volt nagy mulatság mondhatom — szól a tanítvány harminc év múltával is. Hetenként kétszer mentem hozzá ... Elkezdettük a mondattal. Soha sem ő felelt, hanem mindig nekem kellett kitalálnom minden kérdésre a feleletet. Össze halmoztuk az egyszerű vagy pusztá mondatokat s aztán föl végig azokat, amelyekkel a Niebelungen Lied, a Göthe Faustja, a Gudru Lied írva van. Minden lelkierőmet és szorgalmamat összeszedtem. Tanultam néha reggel három órától kezdve, mert tudni akartam és nem szerettem volna hálátlannak látszani ily nagyszívűséggel szemben. „Soha egy percig is nem fáradott bele a magyarázásba. Mondhatom, szent félelem fogott el, amikor az az öreg úr idézni kezdett szószerint, az én nagy költőimből, egészen hosszú darabokat egyetlen szó, vagy betű hiba nélkül. Sokszor volt alkalmam utána nézni, hogy nem hibázott-e, de

⁴¹ A következő nyáron 500 frt évi ajándékot ígért három évre. Kötelezvényt íratott 5 százalék kamattal. A leány a negyedik évre is ott maradt. Erre kapott 300 forintot. Közben a kamatot fizetni kellett volna. A fizetés mindig elmaradt, de Brassai mindig rávezette a kötelezvényre, németül, — mert az anya német volt — „die fölligen Leibrenten bis den sept. 1892 wichtig ausgezahlt. Bestätigt dr. Samuel Brassai.“ Az utolsó évben már a kötelezvényt is érvénytelennek nyilvánította: „26 Febr. 1895 alles berichtigt, also Verpflichtung aufgehoben. Document werthlose.“

soha egy szót is el nem vétett. És amikor a Niebelung és Buda halála közötti kapcsolatot kezdte fejtegetni és amikor nyelvészeti, lélektani, paedagogiai kitérő magyarázatait mondotta el, karosszékeben csöndesen hintáztatva; bizony én sokszor elfojtott lélekzettel hallgattam és elszomoródó szívvel fontolgattam, hogy én, akiről tanítóim és tanáraink annyi jót és szépet mondtak, olyan porszem tudással rendelkezem, amely egyenlő a semmivel. De nem akartam gyöngének látszani. Ktartottam az óra alatt, de az is igaz, hogy mikor a kis hajlékból kijutottam az utcai kapuig, ott meg kellett állanom, hogy összeszedjem magamat és haza tudjak menni. Egyetlen számtan órát adott. 4—5 órán beszélt a logikáról. Fölmentem Budapestre a vizsgára. Ballagi Mór elnökölt. Mikor szünethez jutottunk, Ballagi megszólított és ezt a megjegyzést mondotta: Nem merem föl tenni, hogy a kisasszonyt Brassai tanította. Én büszkén mondtam, hogy Brassaitól tanultam — mert a kérdésből már megértettem, hogy jól állok. Ballagi annyira kitüntetett, hogy magával vitt a szünet alatt és tovább elbeszélgettünk. Még egy pár dolgot meg kell említenem — folytatta a hűséges tanítvány. Brassai bácsi kívánt megismerkedni édes anyámmal. Eljött a házunkhoz és egy teljes óráig elbeszélgetett. Ha a gyakorló iskolában — amint mondani szokták jó akaróim — sikert értem el, azt Brassainak köszönhetem. Ő tanított meg, hogy kell hasznát venni földrajz tanításnál a térkép rajzolásnak. A fogalmazás elemibe az ő hatása alatt tudtam bevezetni kis-nagy tanítványaimat. Logikát tőle tanultam.

„Sokféle kedves és bámulásba átesapó emlékeim között nem utolsó az, amit én mint nő jegyeztem meg, az a tüneményes ember, nemcsak a férfinak, hanem az embernek is olyan magasan fölötte állott, hogy őt Jupiternek nevezhetném, aki nem mennydörög, hanem áldó szivárvány sugara közül árasztja szét a tudás boldogító és üdvözítő csepjeit. Hozzá kell tennem, hogy tőle mérhetetlen sokat lehetett tanulni, de csak nagyon nehezen, nagy erő megfeszítéssel és nagyon jól iskolázott elmével.

„Mikor végére jutottam akadémiai tanulásomnak, azon gondolkoztam, hogy miképen hálálhatnám meg. Brassai bácsi észre vette, miben töröm a fejemet. Hamar tisztába hozta

ezt az ügyet is. Kezembe adott egy nagy tüt. Varja föl édes hugom ezt a leszakadt kötöt. Megtörtént. No, hát akkor mi egymással leszámoltunk, az Isten éltesse!⁴²

„A nyitott tenyérrel kínált szellemi kincseket vajmi kevesen fogadják el az élő mesterektől. De még kevesebben hála-lálják meg.“ Ez a vallomás és hálás visszaemlékezés fölér minden dicsőítéssel. Ebből ujabban kikerül a Brassai lelki működését magyarázó kulcs, amit Emerson fejez ki igen találóan: „aki engemet meghallgat, aki engemet megért, az enyém lesz, az én tulajdonom minden időre.“ Senki sem ismételte készségesebb szívvel a költő-kortás hálálkodó szavait: „Mély köszönettel tartozom nektek, kitünő barátaim, akik a világot számomra új és tágas térekkel szélesítettétek ki és megnöveltétek gondolataim mélységét.“ Azon a mezőn, amelyet Brassai jótékony szive termékenyített meg, a hálának még több más virága is nyílt. Jótékony áldozó-készsége és szivessége annyira általánossá lett, hogy ismerősök és ismeretlenek serege kereste föl személyesen és levélben. Többek között két kiváló tehetségű hazánkfia megmentéséért igen sokat fáradozott. 1879-ben Pothorsky József nyelvész haza hozataláért vetette latba befolyását. Szász Károly miniszteri tanácsoshoz írt levele értékes bizonyosság nemcsak jótékony szive, hanem a hazai tudományosságáért érdeklődése mellett is.

Kolozsvár, március 14/79.

Tisztelt Öcsém Uram!

Van egy tudós hazánkfia, akadémiánk tagja, ma tán Európának első lingvistája: Podhorsky József. No már tudom, hogy Natt-sádnak mint az Ak. I. oszt. tagjának borsószik a háta e névnek csak olvastára is. Nem azért, mintha személyes ellenszenve volna iránta, hanem mivel osztálya minden tekintélyesebb (vagy leginkább tekintélyt igénylő) tagjától csak becsmérélest fogta és fogja hallani a szerencsétlennek. „Lingvista lehet, de a filológiának még ABC.-jét sem bírja“ azt hangoztatják, nagy fennyen, oly fennyen, hogy még Ó-Felségét is megakadályoztatták abban, hogy egy nyelvészeti munkája kiadására segédkezet nyújtson. És miért? Mivel az ő tudományos kutatása eredményei nem egyeznek az ő eltanult, illetőleg elmajmolt hiedelmeivel s az elfogultság bástyájával kerített merő állítmányaival. Ellenben tudnék nevezni jeles és elismert híru és tekintélyű német és francia philologusokat, akik Pothorskyt a tudományban kétségtelen helyet foglaló egyén-

⁴² Kovács Dezsőné Pap Mária szíves visszaemlékezése.

nek ismerik, felvilágosításait saját szakmáikban szívesen fogadják, tanácsait használják, szavára hajtanak.

No már ez az ember ma Párisban az áhhalállal küzködik és most már a második kérdés: nem fogja-e az utókor vádolni a kormányt, ha módja levén a segélynyújtásra, elpusztítani hagyja tudós hazánkfiát? Módja pedig van benne, minthogy a szláv nyelvek tanszéke tudtommal máig sincs betöltve és én őt alkalmasnak hiszem a betöltésére.

Igaz, hogy tavaly itthon járván megkinálták őt egy algymnáziumi vidéki tanszékkal. De hiszen ez egyfelől annyi volt, mint gyertyát véka alá dugni; másfelől neki sem lehet rossz néven venni, ha azt a reá nézve lealacsonyító állomást nem fogadta el. Inkább hát vissza ment Párisba, a hol ha éheznek, becsülésben részesül. Virtus laudatur et urget — Ravisiusként.

Ezeket kívánta szívére őszinte bizalommal kötni

Nattsádnak

Brassai

Tudomására jutott, hogy a nagy keleti nyelvtudós Bálint Gábor Törökországban van és kedve volna haza jönni. Nagy örömmel és buzgósággal indult segítségére. Nem is pihent el addig, míg gróf Kún Géza, a kolozsvári és a székely sajtó támogatásával el nem érte Bálint, hogy a kolozsvári egyetemhez kinevezték tanárnak.

Arról a nyilvánosság immár soha sem fog tudomást szerezni, hogy az ilyen és hasonló tehetségekre, esetről-esetre, mennyit áldozott. A hozzá írt és megmaradt kérő és hálakodó levelek némi tájékozást nyújtanak, de ezeknek is nagy része csonka, mert megkivánta ugyan, hogy állapotukról értesítsék, de levelöket legfenneb csak akkor őrizte meg, ha tiszta papír volt rajtuk. Ennek köszönhetjük, hogy mint egy 20 név megmaradt a csonka levelek utolsó lapján.

Ezek között találjuk 1890-ből a Hubai Károlyét: „Nagyságod mint az isteni gondviselés különös kedveltje harmincnyolc évvel ezelőtt az apát tartotta keresztvízre, engedje meg, hogy apa és fia ugyan azon kereszt apát szerethesse és adja az ég, hogy még fiamnak a fiát is nagyságod tarthassa majdan keresztvízre.“ Kolozsvárra vissza jötte után magához vette Erkel Ödönt, aki az unitárius kollegiumban tanult. Öccsét, A. I.-n.-t a kolozsvári egyetemen taníttatta, „egyetemi díjait és szükségait havonként fizeti 1874-ben s folytatja, amíg végez. A kedves rokonok hálásan ismerik el nagy jószágát. Sz. Károly 1889-ben kéri az alkalmatosságot „háladatos-sága és végtelen tisztelete bebizonyítására.“ 1889-ben L. Elek-

né „édes jó Samu Bácsi, drága jóltevőmnek“ ír hálálkodó levelet. K. Katalin Sz. Jánosné írja: „Bár hallomásból, de mégis megvagyok győződve, hogy nagyságod a szegényeknek valóságos atyja. Ezen tudat ösztönöz esedezni nagyságod színe előtt.“ N. Ilona Budapestről 1889-ben ír tudósítást hogylétéről, 1893-ban „köszöni a nagy jóságát. Köszöni a pénzt. Félt, hogy megvonja.“ M. István IV. tanárjelölt, „köszöni a jótéteményt.“ Cs. István nagyon szegény gimnaziumi tanuló volt egyik tanárnál, ahol Cs. István a nyári szünetet rajzolással töltötte s többek között a Brassai arcképét is lerajzolta. A házigazda megmutatta a rajzokat és szólt „Brassai bácsi ebből a fiúból ember lenne, ha a rajztanfolyamot végezhetné.“ Csak pár percig tartott a beszélgetés. Mikor elváltak, Brassai ennyit mondott: „Küldje hozzám azt a fiút szeptember elsején.“ Úgy történt s négy esztendő alatt összes költségeit hordozta. Rizi írja: „Határtalan jóságát ma élveztem, sietek kézcsókjaim kíséretében köszönetemet kifejezni.“ N. Ágnes köszöni az ajándékot. Majd 1895-ben csak annyit segítséget kér, hogy elmehessen állást keresni. Egyik tanítónő értesítette, hogy egy jóra való kis leány a nőképezdénél megkapta a félsegélyt, de a másik felét nem tudja fizetni, oly szegény. Brassai néhány nap múlva fölkereste Kasztner Jankát az igazgatót s bejelentette, hogy a Gy. Jolán fél díját ő fogja fizetni. Ismeretlen vasuti hivatalnok fordul Brassaihoz, ki „a valódi humanitás terén áldásos működéséről és mint a magyarországi tudósok nesztorá általában magasztalt jóltevő emberbarát.“

Jótékonyságát igen sokan csak annyiban kívánták igénybe venni, hogy kölcsönt kértek tőle. Pénzének nagy része idegenek kezén volt. Mi sem jellemzi jobban az emberek erkölcsében való bizalmát ennél az eljárásnál. Sok adósa volt halálakor, de szabályszerűen kiállított levél egytől sem. Jó barátai közül is többen fölhasználták segítségére hajlandóságát.

1895 február 25-én a Redutban rendezték az Itthon-bált. Jelvénye volt aluminiumból készült kis toll, a táncrendjén ékeskedett a kolozsvári három lap: Ellenzék, Erdélyi Híradó, és Kolozsvár, egy-egy kicsinyített oldala, s másik lapon a védnökök, rendezők nevei és a táncrend. A védnökök között első helyen Brassai, de nem elégedett meg azzal, hogy díjját

lefizette, hanem „megjelent a bálterem ajtajában a 95 éves tudós, hosszú ősz haja, ősz szakála. Komoly, megható kép volt a víg zaj között. 25 éve nem volt már mulatságban, a külvilágban jókedvű agg, de „sok a dolga, neki igen sok végezni valója van. Ez a nemzedék olyan sok mindent nem tud, amire Brassai bácsinak kell megtanítania.“ Ha próbálták lebeszélni róla, egyszerre kijelentette: „Oda bizon elmegyek.“ A bálanyák közé ült és olyan jól érezte magát, hogy éjféltől reggelig hallani sem akart a hazamenetelről. Akkor végre felkelt s magára vette daróc-köntését.

Brassai hirlap-írással kezdette közszereplését s a hirlapírók kedvéért tette utolsó nyilvános föllépését. Ez volt az ő 60 éves hirlapírói jubileuma, cigányzene mellett, vidám ifjúság zajos mulatozása között.

Mi vitte rá Brassait oly sok és oly válogatás nélküli jótetésre?: Lelkének és szívének gyönyörű harmoniája. Mikor az egyik telve volt, a másik nem maradhatott üresen, különben az ember elveszítette volna egyensúlyát és életének simán haladó szekere lefordult volna arról az ösvényről, mely hosszú életének sziklája ormain vitte végig. Tevékeny lelke bőviben meglelte, amit keresett. Rendelkezésére állott az egész világ, a múlt és a jelen összes szellemi termékei. A legjobbakat, a legszebbeket maga körül gyűjtötte. Ennél is többet tett, lelke termő-ágaira rakosgatta a sok becses kincset s mikor kedve úgy tartotta, akkor nyult hozzá. Bámulatos emlékező tehetségével mindent fölszivott, amiben termékenyítő értéket talált. Élete utolsó idejéig szüntelenül gyakorolta elméjét a memorizálással. Ha szépet, vagy formást talált, bármelyik nyelven is, szöveg szerint betanulta, s jó ismerősei és bizalmasai házában elmondotta. Olyan volt, mint a leggazdagabb bánya. Sokféle nemes érc volt benne. Ennek a gazdag kincstárnak köszönhető, hogy annyi idézettel látta el dolgozatait, ahánnyal éppen tetszett. Néha igen is bővölködött bennük. A görög és római classikusokat talán kivétel nélkül mind ismerte. Az újkoriakból terjedelmes részeket szószerint tudott. Ezeket nem mások számára tartogatta, hanem inkább a maga gyönyörűségére. Nemcsak elméjében forgatta és méregette össze, hanem a szebbeket elő vette, s mint a jó hegedűs, eljátszodta és gyönyörködött bennük. Tagolta, boncolta, fon-

tolgatta, hogy újabb szépséget találjon bennök. Szíve érzelmi húrjait a zenészek és a nők társaságában fűrösztgette a szépség harmatjában. Ilyenkor merengett el a gyöngédség, kedvesség, az öröm és boldogság föl-föl ébredő érzései fölött.

Egyik életrajz-írója azt mondja: „Brassai soha sem írt pénzért és mindenkor ráfizetett az irodalomra.⁴³ Ez a tétel nem felel meg a tényeknek. Brassainak nagy gondja volt arra, hogy irodalmi munkásságát kellőképen megfizessék. Levelezése erre bő adatot tár föl előttünk, de amellet igen érdekes egyéni vonásokat is. Az ötvenes években Pesten egészen tollára volt utalva tehát pénzért kellett dolgoznia. Mikor a tanításért rendes fizetést kapott, akkor is elfogadta, sőt követelte a honorariumot.

Van a Fritz állításában egy lappangó gondolat, amely egybe vág a Brassai egyéniségével s némi alapot nyújt az ilyen föltevésre, t. i. Brassai mint mindenkinek önkéntes tanítómestere, csak írásban tudta kijavítani az észrevett hibákat s eloszlatni a tévedéseket. Az ilyen cikkekért fizetést nem kívánt. Nagyon meg volt jutalmazva, ha meghallgatták és követték tanácsait, elfogadták véleményét. Szerette volna, hogy kiadványainak nagyobb kelete legyen, mert honfitársaira hasznosaknak tartotta. Ha az ilyenek nem keltek el, az bántotta.

Szerkesztő társa fölkereste tordai magányában s cikket kért az Unitárius Közlönybe. Válasza megérdemli, hogy egészében olvassuk:

Tordán, május 20/92.

K. Öcsém Uram!

Képzelhetsz milyen nagyon megörvendeztetett szíves megemlékezésével, az Isten tartsa meg továbbra is jókedűben és egészségben kedves családját.

Ami a kívánt cikket illeti, kérem legyen elnézéssel az iránt a gyengém iránt, hogy én megrendelésre általában nem tudok írni; hanem, ha valami jó ötletem jő, nem mulasztom el kívánsága teljesítését. Bizonyost azonban nem ígérhetek. Mégis terhelem egy viszontkérésemmel, t. i. szíveskedjék megmondani Ferenczy Zoltánnak, hogy ne terheltezzék elküldeni postán a költség megtérítése fejében a Revue des Deux Mondes ápr. 15-iki és máj. 1. füzetét és az Athenaumokat április 16-án innen.

⁴³ Fitz Brassai S. új kiadása 218. l.

Egy jó kis gyermekkönyvet kaptam ajándékba, melyet hasonló címen továbbítok B. Ellának. Mindnyájukat üdvözli

Brassai

Brassai nem ismerte el, hogy rabja lett volna bármely szenvedélynek is, de ha híven mérlegeljük a tetteket, szenvedélynek kell minősítnünk jótékonyságát is. Alsórendű emberi szenvedély után is nyomoztunk, de ilyenre nagyon nehezen, vagy egyáltalában nem akadtunk. Haragudni tudott, de az ő haragja mindig felsőbbrendű érdekért folytatott harcban gerjedett föl. Ha tanítványait nem tudta megtanítani, vagy a rossz útról eltéríteni, keményes és haragosan kitört, de ez a harag csak kisegítő taneszköz volt. A személyre sohasem vonatkozott. Igen jellemzően bizonyítja, ezt a Gyulaival folytatott irodalmi perlekedése is. Ő Gyulait zsebébe akarta dugni, Gyulai arra figyelmezteti, hogy akkor több ész lesz a zsebében, mint a fejében, de azért ebédre magához hívja Gyulai s szívesen elfogadja Brassai.⁴⁴

A hálátlanságból származó sérelmeket, s szándékai és tettei rosszra magyarázását nagyon megérezte és állandó teherként hordozta, de boszúnak vagy gyűlöletnek, soha sem engedett helyet szívében.

VII.

Gondúzónek és a kellemetlen körülményektől megszabadítónak, mindig kéznél volt az *utazás*. Ahol nem érezte jól magát, onnan eltűnt. Ha az emberek alkalmatlanok voltak, virágok közé menekült, ha tudományokba bele fáradt, a művészetekhez fordult. Az utazás vágya olyan erős volt benne, hogy akár szenvedélynek is nevezhetnők. 23 éves kora előtt nem mozdult ki Erdélyből, de az alatt egészen bebarangolta szük hazájának minden helyét. A botanika művelőire vár az a nem érdek nélküli föladat, hogy kinyomozzák fűvészkedő kirándulásait. 1846-ban barátját Bod Pétert emígy biztatja útitársnak: „Terminusait úgy alkalmazza, hogy a jövő nyár elején, legelején t. i. mihelyt az iskola nekem megengedi, a bucsesdi-botaniko hypsometrica expeditiot elébb megtehesük és meg tegyük.”⁴⁵

⁴⁴ V. ö. dr. Concha: emlékbeszéd.

⁴⁵ Keresztény megvető 1897. évf. 213. l.

A honvédelmi kormány megbízásából 1849-ben tett kirándulása Erdélyben nincsen kinyomozva, de a gyűjteményről szóló esonka kimutatás⁴⁶ sok tájékozást nyújt. 1823-ban lépte át Erdély határát. Magyarországot sokszor bebarangolta még mielőtt vasuton járhatott volna. A külföldre újabb ismeretek szerzésére 1844 nyarán ment, de azon kívül számos ízben. Bécsben huzamos időt lakott szerkesztő korában, Olaszországban többször megfordult. Egyszer járt a Britt szigetek. Sokszor szeretett volna megjelenni a messzi távolokban s föl is panasolja a hivatalhoz kötöttség hátrányait. Múzeumi igazgató korában pesti barátai kedvéért rendezett kirándulást Torockóra. Gyulai Pál, Szendrei és többen, összesen 14-én indultak el. Tordán víg vendégségben volt részük — Miklós ref. lelkész házánál. Torockón a híres pap, Koronka Antal vendégei voltak. A papné Brassainak derékaljjal akart ágyat vetni. Határozottan tiltakozott ellene, mert nem akart elpuhulni.

Egyszer Szentábrahámon (Udvarhely megye) járt, hogy számba vegye ottani kis birtokát, melyet rokonai ajánlatára vásárolt volt pár ezer forinton. Szekéren tette meg a hosszú utat, mert akkor vasut még nem volt Kolozsváron túl. Meglátogatta rokonát, Wass Miklósnét, akivel mindig jó viszonyban volt, mint legidősebb kortársával. Wassné a tudós asszonyok közé tartozott. Rengeteget olvasott, jól találták együtt magukat. Brassai a visszatérő útra Lőrinczy Györgyöt, egy ügyes székely embert, fogadta meg szekeresének. Estvére a Nyárád melletti Lukafalvára érkeztek. A faluban Brassai behajtatott egy székelygazdához. A gazda szívesen adott szállást, s miután meg tudta, ki tisztelte meg látogatásával, minden szivességgel igyekezett elhalmozni. Egyéb csak ment valahogy, de Brassai sehogy sem akart a szobában hálni, hanem az eresz alatti töltésre szénát tétetett, hogy oda fekhesék. A gazda engedelmeskedett, de figyelmeztette Brassait, hogy az éjjel eső lesz. Brassai erre sem hajlott meg, de mégis szeget ütött a fejébe, hogy a gazda oly határozottan állítja az idő változását, holott az ég szép tiszta és csillagos. Honnan udja, hogy az éjjel eső lesz? — kérdezte Brassai. A szé-

⁴⁶ Benczedy Gergely hagyatékában Kolozsvárt.

kely gazda nem habozott a válasszal. Onnan instálom, hogy a tehén befeküdt az árnyék alá. Éjjel az eső behajtotta Brassait a szobába. Ekkor szólt a gazdának: Ki gondolta volna, hogy a maga tehene többet tud mint én.⁴⁷

Utazási hajlamait a nyugalom éveit alatt elégítette ki kedve szerinti teljes mértékben. Nyolcvan éven jóval fölül van, de nem riad vissza a legmerészebb vállalatoktól sem. 1883-ban föl megy Budapestre. Titkos terveket vitt a zsebében. Egyszer csak azzal lepi meg jó barátait, hogy ő indul a Kassa-Oderbergi vonalon Breslau irányában Berlinbe. Onnan dél felé fordult. Meglátogatta Leipzigit. Több városban megállót tart, de útját nem hagyta abba, amíg Nápolyba nem érkezett. Itt már vége volt az egyik zsebbe tett pénznek. Tehát haza felé kellett fordulni. Úgy látszik, mintha ez a siker fölbátorította volna, mert a következő években azon töri a fejét, hogy juthasson föl Budapestre olcsón és kényelmesen. Jármayhoz, az üzletvezetőség igazgatójához, egyben tisztelő barátjához fordult, hogy eszközölne ki részére igazolványt az akadémiai gyűlésekre. Egyben azt a kívánságát is nyilvánítja, hogy az igazolványnak az összes államvasutakra kellene szólnia. 1886 telén Budapestén van. „Állapotomról azt írhatom, hogy ingyen élek és semmit sem csinálok és négy napi náthát kiállva most már meglehetősen vagyok. Sajnálom, hogy a mai élvezetemben nem vehetnek részt.“ 1887-ben hugát, Csegezi Mihálynét, Borszékre kísérte s ott időzött vele a kura végéig. A következő évben ismét Budapestén találjuk. 1888-ban Kövenden időz és 10 napot Mihályfalván Filep Eleknénél. A házileány emlékkönyvében ezeket írta be:

*Egy tavasz, nyár, ősz vagyon életünkben.
Tél is egy, amely amazok hibáit könyvezi sokszor.“*

A vers alá levelet is írt:

„Én biz azt a fölebbi arany igazságot későn t. i. jórendén életemnek őszén vettem kellő figyelembe, minek következtében a télen bőven jutott részem a könyvezésben. Azért sietek korán ú. m. életednek tavaszán közölni veled, hogy idő legyen a hibákat, a könyvezés forrásait bedugdosni.“ „A betömő szer kettő: A jó akarat és a hű szeretet, melyek egyéb

⁴⁷ Gálfalvi János lelkész szentábrahámiai elbeszélése után.

iránt is és minden körülmények között eszközei a tartós boldogságnak hogy a tied eszközöljék mi tovább és mi gyakrabban, azt óhajtja igaz barátod *Brassai*.

Annyira neki bátorodott az utazásnak, hogy 90 éves korában novemberben akart felutazni Budapestre. Barátja Bartalus váltig figyelmezteti, hogy télvíz idején ne induljon hosszú útra.

Tordán tartózkodott legtöbbit és leghosszabban. Huga, Csegezi Mihályné kedves és szellemes nő, aki igen jól tudott elbánni az „öreg bácsival.“ Volt ebben a különben állandóan gyöngéledő nőben több olyan vonás, ami Brassainak mindig megragadta a figyelmét. A rokoni kötelék megszerezte Brassainak a bizalmas együttérzést, a szenvedő szépség hatott aestetikai ízlésére. Gyöngéledése és betegsége éveinek több hónapját itt töltötte. Hogy nyugalmit biztosítsa, hozza járult a Csegeziék új háza építéséhez. Mikor kedve volt útrakelni, s más terve nem volt, csaknem minden évben kiment Tordára, de mindig csak kocsival, aminek két oka volt:

Brassai megharagudott volt az angolokra, s illetőleg a kormányra, hogy mikor a kolozsvár—tövisi vasutat készítették, Tordát kikerülték, holott rövidebb úton s kevesebb költséggel arra vihették volna. Kifogásul csak azt hozta föl, hogy nem szeret alaguton járnai, de főbb — s ez volt a második ok — hogy e vasut talaja Virágosvölgy körül ingoványos és Brassai nem bizott benne. Még azt is hozzá szokta tenni a magyarázathoz, hogy kocsival hamarabb oda ér, s akkor indul, amikor neki tetszik. Volt egy megbízható kocsisa, akinek jó árat fizetett. Mikor utitárs akadt, szívesen vitte magával. Egyszer a tordai legatust érte az a szerencse, hogy Brassai meghivta utitársnak. A fiatal theologus annyira megijedt a kitüntetéstől, hogy nem merte elfogadni. Meg járta vele, mert másnap, amikor Brassai megérkezett a paphoz, Albert Jánoshoz, a pap kanapéján Brassai egyenesen melléje telepedett a legátusnak úgy, ahogy útra öltözve megérkezett. A megijedt deák kezdett tovább huzódni. „Ne huzódjék öcsém, jól elférünk ketten“ — szólt Brassai. — De a hely igen szűk volt a deáknak, s hogy magán segítsen, fölugrik, hogy átnyújtsa a széken megpillantott szépirodalmi folyóiratot: „Nagyságos uram, nem paranesol olvasni?“ A könyvet

elvette, de rákiáltott, hogy magyarul nem úgy mondják. A megszorult deák szerencséjére Brassai megpillantotta a középben e szót: Tartalom. Tegye vissza fiam. Ezek nem tudják, hogy a tartalom rossz fordítás. Magyarul *foglalát* a helyes szó.⁴⁸

Tordán is rendes életmódját követte, ami annyival könnyebb volt, mert neki egy jól világított külön szoba volt berendezve, ahol egész kényelemben érezte magát. Ott is volt magas íróasztal, mely mellett állva dolgozott. Amíg sógora, Albert János lelkész élt, sokszor eldisputáltak a classikusok felett, mert a pap igen járatos volt bennök. Egy alkalommal éppen olyankor volt Tordán, mikor az Albert papsága 40 évét ünnepelték. Brassai is elment a közebédre, föl is köszöntötték s minthogy illő volt válaszolnia, föl állott és így szólt: Mint-hogy minden szónál szebben beszél a tett, teszék 200 frt alapítványt e nap emlékére, az Albert János nevére.⁴⁹ Mindamellet, hogy jól találta magát Tordán, Kolozsvárt tartotta otthonának, de egyikhez sem ragaszkodott, mihelyt valame-lyes jó gondolata támadt.

1892-ben merész tervet szőtt. Drezdán keresztüi akart Tordára utazni. Az út elmaradt. Kiment Tordára.

Magamról csak annyit írhatok, — szólt R. M-nek — hogy előbbi jó állapotom meglehetősen tart, csak-hogy a lábaim hova-tovább inkább nem akarják tenni a szolgálatot, amiről éppen ma fájdalmas tapasztalásom volt. De ha remény nincs a javulásra, segít a baj elviselésére a türelem, amelyet én ugyan erénynek nem tartok, de elvesztését igenis szerencsétlenségnek és hibának.

„Én itt az atyámfiai közt igen jól érzem magamat, minden fesz nélkül élek és ha társaságot óhajtok, nem kell ki-mennem a házból, amit Kolozsvárt tenni kénytelen vagyok. Írásbeli foglalkozásomat háborítatlanul folytatom, olvasmányom is van és az elég nekem, s az unalomnak árnyékát sem sejtem. Nem is kívánok egyebet, csak hogy ha testem gyengül, eszem épen és világosan maradjon. Ha latinul tudnál, versben is elmondhatnám neked Horatiussal, de minthogy

⁴⁸ Szász András, Bözödi lelkész közlése.

⁴⁹ Varga Béla főgm. tanár szíves közlése után.

fordítása nincs kezemnél, hát csak az iménti nyilatkozatnál maradok.“ „Most már elég volt az én-ről és te-ről beszélni és még csak annyit teszek hozzá, hogy a mi husvétről elmaradt, ha Isten éltet, püskösd után megteszem, esakhogy megfordított irányban u. m. Enyed, Arad, Gyula, Nagyvárad, Kolozsvár.

1893-ban Nagyenyedről ír Kolozsvárra Boros Györgyné Kovácsi Rózának:

N. Enyed, 7/23 93

Édes Róza!

Közelebbi valamelyik postával elküldik neked a Harpers négy füzetét. kérlek ajánld Sámynénak a „the Refugees“ című regény fordítását, amely igen változatos, érdekes és még hozzá tanulságos olvasmány is. En ma szándékozom tovább indulni nyugat felé s remélem, hogy augusztus valamelyik napján betoppanthatok Kolozsvárra.

Addig is maradjatok jókedűbe, jó egészségbe és tartsátok jó emlékezetbe

Brassait

1893-ban Debrecenből kapjuk levelét, ahol Csiky Lajos theol. tanárral járja be a város némely nevezetességeit és azután körútra indul. 1894 tavaszán Pesten van, júniusban Gyulán időzik, néhány nap múlva Déváról ír, hol gyalog megjárja a régi nevezetességű várat. Vissza gondol arra a nagy és hős martirra, Dávid Ferenere, akinek vallása mellett ő is apostolkodott. Déván június 28-án hozza juthatott annyi nyugalomhoz, hogy megírhasa levelét és tudósíthassa Conchát a nyolcadik statioról, hogy útjában mind eddig szerencsés volt. Déván Konez Gyula törvényszéki bíró házában lakott. Anyai ágon az utolsó férfi, aki ezt a nevet viseli. Anyja testvérének unokája. Brassai meleg szeretettel vonzódott ehez a Konez-családhoz. A négy leány közül kettőnek keresztatyja, s mindeniknek nagylelkű pártfogója volt. Déváról tovább utazott. Szeptemberben Tordán találjuk, októberben ismét Déván s végül Tordán. Ezeket az utakat társ nélkül járta be a 94 éves Brassai. Merész vállalkozás volt már csak azért is, mert hogy Déváról Tordára juthasson, háromszor kellett vonatra ülni.

1895-ben ismét nagyon utólérte az utazási kedv. Mintha

érezné, hogy utolsó látogatásait járja. Tavasszal átrándul Kolozsvárról Tordára, az ő rendes módja szerint kocsival. Itt sem sokáig pihent, hanem át megy öccséhez Albert Ivánhoz Nagyenyedre. De szeretné látni a többi rokont is. Elmegy Székelykereszturra Sándor János igazgató családjához. Itt a háziasszony, anyja egyik leánytestvérének, a dédunokája.

Ez alatt jó barátja, Concha értesíti, hogy Borszékre készül. Brassai rögtön válaszol Tordáról: Erdélybe jöttöket üdvözlöm és ha Tordán fel vesznek, el is kísérem Borszékre, néhány napot ott töltendő.

Mindnyájukat — a mithologiában nem lelt négy Istennöt (Concha leányai) szívesen köszönti Brassai.⁵⁰ Juliusban találkoztak Kocsárdon és igen kedves időt töltöttek Borszéken.

VIII.

Írói és tudományos egyéniségéről nagyon sokat lehetne és kellene mondani. Ez a két vonás szorosán egymás mellé van helyezkedve lelki világában. Birálóinak némi igazuk volt abban, hogy el kalandozott a tárgytól. De ezt úgy kell érteni, hogy tárgyát bele merítette tudása tengerébe. Mindig az eszme-társulás útján járt, s ez írásaiban azt jelentette, hogy a rokon eszméket, hasonlatokat, anekdótákat, tetsző kifejezéseket egymásra halmozta. Ennek érdekes példájával találkozunk az *Élet-erő léte* című értekezése bevezető részében. A *Magyar nyelv ellenőre* II-ik fogságában „Egy irodalmi-pör” címe alatt nem is egészen két oldalon egy adomát, egy mesét és három hasonlatot mond el: a kertészről, a chemikusról és az anatomusról. Polemiáiban úgy kezelte ellenfeleit, mint a bajnokvívó. Eleinte csak forgatja tollát, csillogtatja fényességét az ellenfél szemébe. Mielőtt a mestervágásra kerül sor, az ellenfél már el van szédülve, vagy ki van merülve.

Szemere Miklós hasonló eljárással akarta legyőzni nagy polemiájukban, de először elhibázta azzal, hogy személyeskedett, amit Brassai mindig sikeresen elkerült, másodszor

⁵⁰ Levél Tordáról VI/3 95. Juliusban találkoztak Kocsárdon és igen kedves időt töltöttek Borszéken.

azzal, hogy lelépett arról a podiumról, ahol a polemia megindult.⁵¹

Brassai humora mindig csöndes, de csipős is. Írásaiban sokszor illeszt be magára vonatkozó tréfás vagy panaszos megjegyzést. Ezzel enyhíti stilusát, vagy igazolja önmagát. Unitárius atyafiaitól is bőven kapott szelidebb, vagy élesebb bántást. Az utóbbiak közzé tartozott, hogy 1875-ben a főgondnok választáson mellőzték őt is, meg Berde Mózsát is, akit Brassai nagyra becsült, ellenben megválasztották Berde Aront. Ezt a keservét egy főtanácsi ebéden pohárköszöntőben öntötte ki. Tőle ritkán lehetett nyilvános fölszólalást hallani, de ekkor sokak bámulatára föl áll és el mondja a következő pohárköszöntőt: Egy rebellis kompániát a törvényszék elítélt. Az ítélet kihirdetése után közetlenül egy bizonyos egyén berohan a tárgyalási terembe és a bíróságtól követeli, hogy őtet is ítéljék el. Miért? — kérdezi a bíró, — mert ha ama bűn elkövetésénél és is ott lettem volna, éppen úgy cselekedtem volna, mint a többiek. Éljen Berde Áron, aki ugyan nincs jelen, de ha jelen volna, éppen úgy ennék és innék, mint mi.⁵²

Emlékezetben maradt, hogy Brassai Torda vidékére fűvészníni ment. Szigeti Sándor polgármester értesült, hogy Brassai a városban van. Utána küldött, hogy szivesen látja ebédre. Az öreg fűvész a piacon egy ládán ülve fogyasztotta a híres tordai kofapecsenyét, midőn a szolga rátalált. Mondja meg a polgármester úrnak, — szólt, — hogy köszönöm a szives hívást, de nem mehetek, mert éppen ebédelek.

Torockóra utaztak az unitáriusok zsinati gyűlésre. Tor-dáról kocsikon indultak el. Ott volt Brassai is. Többekkel együtt az útszélen áll, s nem nagyon élvezte a kocsitól felvert port. Na — mondja — milyen kevesen vannak ezek az unitáriusok s mégis milyen nagy port vernek fel.⁵³

Egyszer egy nővel sétált a Király-utcában. A nő kérdezi: Brassai bácsi mi is az az üstökös? Brassai csak ennyit válaszolt: Földiekkel játszó égi-tünemény.⁵⁴

⁵¹ Szemere Miklós levele Arany Jánoshoz. Idézi Fitz 240 l.

⁵² Raffaj Domokos esperes közlése.

⁵³ Borbély György közlése.

⁵⁴ Gyulai Árpád p. ü. tanácsos közlése.

1867-ben az alkotmány helyreállításakor Kolozsvár város törvényhatóságát újra szervezték az 1861 évi alapon. A választás iránt nagy érdeklődés mutatkozik. 127 képviselőt kell választani s az összesre egy urnába adják le a szavazatukat, összesen 950 szavazatot. Legtöbb szavazata Mikó Lőrincnek van (910), aki „ideiglenes esküdt közönségi elnökké választott.” *Brassaira* 603 szavazat esett.⁵⁵

A megválasztottnak esküt kellett tenni. Mindenki eleget tett ennek a kötelességnek, csak Brassai nem. Nem jelent meg eskütételre, mert ellenkezett erkölcsi elvével az eskü. „Akit a becsület nem tart meg, azt eskü sem.” Így hát a városi élet irányításában nem vett közvetlen részt. Annál többet vett a hírlapok útján, baráti körökben. Mindig és mindenkinek megmondotta véleményét. A múzeum őre, az egyetemi tanár, de főképen a zenekedvelő Brassai együtt élt városával. De bizony egybe volt forrva az ő neve és élete, híre és cselekedetei az ország mívelt és kevésbé mívelt népével.

Hogy Brassai országszerte milyen híres volt a nagy tudományáról, arról igen érdekes bizonyosságot szolgáltatott egy szegedi tanyai szőlőpásztor, Kása Pista, aki maga is olyan nagy becsületben álló „tapasztalati tudós” ember volt — amint magát nevezte — hogy országos nevű hírességek paroláztak vele. Egyetlen-egyszer ismerte el, hogy magánál okosabb emberrel akadt össze.

Igy nyilatkozott:

Eddig azt hittem, hogy csak és vagyok az az embőr, aki mindönt tudok, most aztán látom, hogy van egy embőr, aki még nálam, az öreg Kása Pistánál is többet tud.

Kérdezték tőle, ki ez a mindent tudó?

Aszondták, ha elfelejtem a nevét, a kolozsvári káposztáról majd eszembe jut.

Törték az emerek a fejüket, ki lehet az, akire a kolozsvári káposzta hangoztatásánál Kása Pistának emlékeznie kellene. Végre kisütötték, hogy az illető senki más, mint Brassai Sámuel.

Mikor járt erre az öreg Brassai?

⁵⁵ Az unitáriusok közül 17-et választottak be: Kriza János, Berde Aron, Magyar Mihály, Kővári László, Lászlóczky Péter, dr. Gálfy Endre, Fekete Pál, Kovácsi Antal, Hajós János, Ürmösi Samu, Jakab Elek, Halmágyi Sándor, Ferencz József, Nemes József, Fülöp István.

Vagy 15 esztendeje, de nagyon hajlott kora volt.

Miről vitatkoztak?

1867-ben az alkotmány helyreállításakor Kolozsvár város törvényhatóságát újra szervezték az 1861 évi alapon. A választás iránt nagy érdeklődés mutatkozik. 127 képviselőt kell választani s az összesre egy urnába adják le a szavazatukat, összesen 950 szavazatot. Legtöbb szavazata Mikó Lőrincnek van (910), aki „ideiglenes esküdt közönségi elnökké választott.” *Brassaira* 603 szavazat esett.⁵⁵

A megválasztottnak esküt kellett tenni. Mindenki eleget tett ennek a kötelességnek, csak Brassai nem. Nem jelent meg eskütételre, mert ellenkezett erkölcsi elvével az eskü. „Akit a becsület nem tart meg, azt eskü sem.” Így hát a városi élet irányításában nem vett közvetlen részt. Annál többet vett a hírlapok útján, baráti körökben. Mindig és mindenkinek megmondotta véleményét. A múzeum őre, az egyetemi tanár, de főképen a zenekedvelő Brassai együtt élt városával. De bizony egybe volt forrva az ő neve és élete, híre és cselekedetei az ország mívelt és kevésbé mívelt népével.

Hogy Brassai országszerte milyen híres volt a nagy tudományáról, arról igen érdekes bizonyosságot szolgáltatott egy szegedi tanyai szőlőpásztor, Kása Pista, aki maga is olyan nagy becsületben álló „tapasztalati tudós” ember volt — amint magát nevezte — hogy országos nevű hírességek paroláztak vele. Egyetlen-egyszer ismerte el, hogy magánál okosabb emberrel akadt össze.

Igy nyilatkozott:

Eddig azt hittem, hogy csak és vagyok az az embőr, aki mindönt tudok, most aztán látom, hogy van egy embőr, aki még nálam, az öreg Kása Pistánál is többet tud.

Kérdezték tőle, ki ez a mindent tudó?

Aszondták, ha elfelejtem a nevét, a kolozsvári káposztáról majd eszembe jut.

Törték az emerek a fejüket, ki lehet az, akire a kolozsvári káposzta hangoztatásánál Kása Pistának emlékeznie kellene. Végre kisütötték, hogy az illető senki más, mint Brassai Sámuel.

Mikor járt erre az öreg Brassai?

⁵⁵ Az unitáriusok közül 17-et választottak be: Kriza János, Berde Áron, Magyar Mihály, Kővári László, Lászlóczky Péter, dr. Gálfy Endre, Fekete Pál, Kovácsi Antal, Hajós János, Ürmösi Samu, Jakab Elek, Halmágyi Sándor, Ferencz József, Nemes József, Fülöp István.

Vagy 15 esztendeje, de nagyon hajlott kora volt.

Miről vitatkoztak?

A magyar nép szaporatlanságáról.

És mire lyukadtak ki?

Arra, hogy szaporítani kellene a gazdasági vasutakat, hogy belterjes gazdálkodást folytathassanak. De mondtunk még mást is.

Mit?

No azt nem kötötöm az orrára. Az olyan beszédre maga azt fogja mondani, hogy szömtelenség, holott a tudomány okáért firtattuk az ügyet.

Ez a kérdés pedig érdekelne. Nem árulna el valamit a beszélgetésükből?

Csak annyit, hogy mindennemű divatok igényössé (igényessé) teszik a női szömélyeket... Minél inkább nőnek a mindenféle divatok, annál terhesebb lösz az anyaság. Hiába esavari ki a földet a nagy urak kezéből, hogyha kiesavari a vallásosságot is, ellenben a mételjező, maszlagoló divatokat meg ott hagyja...

Közli a Budapesti Hirlap 1916. május 10. Kása Pista halála alkalmából.